

1930, s. 324–328; L. Loudil: *Vývoj mlékařství. Průvodce expozicí*. VPZM 10, 1971, s. 209–227; H. Maeder – R. Kruker: *Hirten und Herden. Alpkultur in der Schweiz*. Olten 1983; M. Beranová: *Chléb a sýr u českých Slovanů*. AR 42, 1990, s. 398–401. [zt]

syrečky viz homolky

syžet [franc.], označení systému tematických složek děje: způsob, jakým jsou seřazeny; přeneseně i jejich samotné seřazení. Do folkloristiky byl termín přenesen z literární vědy; pochází z franc. *sujet* (námet, látka, téma) a úzce souvisí s fabulí. Zatímco fabule je příhoda, o které se vypravuje, s. je způsob uspořádání informací o fabuli, a proto má znaky tvořivého procesu, který se realizuje prostřednictvím tří významových polí: kontextu děje, postav a prostředí. Informace o fabuli mohou být podávány v časové následnosti, s časovou inverzí, nebo mohou být, zvl. u fabulí složitých, navzájem různě proplétány. Po stránce kompoziční je s. uspořádán hierarchicky, od motivů k situacím a epizodám. Prostřednictvím syžetů se stylistickými prostředky dosahuje estetického působení, neboť jimi se prosazuje vztah tvůrce ke skutečnosti. O syžetech se ve folkloristice hovoří pouze v souvislosti s epickými žánry (baladami, legendami, různými druhy vyprávění, lidovým diva-

dlem apod.). Svým charakteristickým se skupením (uspořádáním) dějových motivů syžety slouží jako východisko kategorizace folklorních žánrů a analýzy. – Pojem a termín s. byl do literární vědy zaveden tzv. ruskou formální školou ve 20. letech 20. stol. jako protiklad k pojmu fabule. Avšak ve studiu historické poetiky, mytologie a kompozičních vlastností pohádek jej už na konci 80. l., hl. poté v 90. letech 19. stol. konstituoval jako princip analýzy užíval A. N. Veselovskij (1838–1906). V protikladu k motivu pokládá syžety za *složitá schémata, v jejichž obraznosti se zobecňují známé akty (činy) lidského života, a za psychicky se proměňující formy bytu*. Podle Veselovského motiv vlastně přerůstá v s.; definuje tedy s. jako *téma, ve kterém se propojují různé motivy*. Zpracování syžetů je pak *tvůrčím aktem*, a proto je s. schopen variovat, kombinovat se s jinými syžety a vyjadřovat vztah tvůrce k tradičním typickým syžetům. – Termín s. se rozšířil (zvl. po 2. světové válce) především ve folkloristice slovanských zemí, jinde (např. v Německu) se ho pro významovou nekompatibilitu s tamními tradičními termíny (např. s něm. *Inhalt, Stoff*) užívá jen zcela ojediněle. Ale ani ve slovanské folkloristice není jeho definiční vymezení a tím i užívání jednotné a ustálené. Tak např. M. Leščák a O. Sirovátka chápou s. poněkud volněji jako *epic-*

kou dějovou osnovu, jako děj (téma), složený z rozličných motivů. B. Putilov naopak odmítá *tradiční* (ve smyslu Veselovského) chápání syžetů jako pouhé *typové schéma, které s větší nebo menší mírou zobecňuje konkrétní obsah a abstrahuje od něho*, a (v souvislosti s analýzou bylin a junáckých písní) definuje epický s. jako zcela konkrétní *cíl epizod, z nichž se skládá reálný obsah dané písně a které se soustřeďují především kolem hlavní epické kolize; zahrnuje také vztahy mezi postavami a vnitřní okolnosti, jimiž jsou tyto vztahy určovány*. V rámci syžetů rozlišuje *typová schémata* (jako jednu z forem a úrovní zobecnění syžetů) a *syžetové téma* (invariantní formule platné pro celou řadu shodných syžetů, umožňující sjednocení série typových schémat na základě obecných vlastností všech kolizí). Podle Putilova jsou základními stupni syžetotvorných vztahů: a) motiv (epizoda), b) syžet (členitelný dále na verze, které mohou mít i různé redakce), c) syžetové schéma (vytvořené sjednocením syžetů na základě jejich obsahové blízkosti).

Lit.: A. N. Veselovskij: *Istoričeskaja poetika*. Leningrad 1940; B. Putilov: *O strukture sjužeto-obrazovaniya v bylinach a junackych pěsniach*. Makedonski folklor 3, 1970, č. 5–6, s. 9–24; J. Hrabák: *Poetika*. Praha 1977; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982. [ms]

Š

šalmaj [z lat.], dřevěný aerofon s kónickým vrtáním a dvojlátkem (strojkem). Název vznikl z lat. *calamus*. Jde všeobecně o jakýkoliv nástroj uvedených parametrů, který může být rozšířen o piruetu (opěrný kroužek nebo trychtýřek) za třtinovým strojkem. Tyto nástroje jsou známy z č. zemí od raného středověku z literárních a především ikonografických pramenů. Renesance z nich vytvořila rodinu od velkobasových bomhartů až po diskantové šalmaje. V lidovém prostředí č. zemí se až do r. 1910 vyskytovala š. pouze na Hřebečsku pod názvem *Pläpp'n*. Šalmaj byla rovněž starší forma maďarského tárogató (19. stol.) a lužickosrbská tarakawa z téže doby. Z 19. stol. pochází sice řada koled, v nichž se hovoří o šalmajích jako nástrojích pastýřů, ale jedná se vesměs o umělé texty, jejichž autory byli často venkovští kantoři a kněží. Vyjmenovávali v nich (po vzoru romantických pastýřských selanek z období baroka) nástroje, které nikdy neviděli. Kromě výskytu *Pläpp'nu* nejsou zřejmě žádné další doklady o existenci š.

v lidovém prostředí v č. zemích. Z š. se však vyvinul hobo; poprvé ho bylo užito 1628 v chrámovém orchestru v Salcburku. 1659 se dostal i do orchestru operního. V č. zemích se objevil v 90. letech 17. stol.; z té doby o něm pochází záznam v inventáři kroměřížské kapely a premonstráti na Hradisku u Olomouce se ve svých análech chlubí, že se jejich hudebníci naučili hrát na tento nástroj jako první na Moravě již 1695. Přestože šlo pův. o nástroj vojenských kapel, zdomácněl hobo v č. zemích nejspíše kolem r. 1710 i v chrámové hudbě. 1690 měl již dvě klapky, jejichž počet se postupně rozšířil až na šestnáct: buď podle systému T. Böhma (1794–1881), nebo J. Heckela (1812–1877). Pův. zimostrázový nástroj je na počátku 21. stol. vyráběn výhradně z eбенu. Lidoví muzikanti se nepochybně dostali s hoboem do styku zejm. při provozování figurálních mší v 2. polovině 18. a po celé 19. stol. Jeho použití v lidové hudbě bylo však jen okrajové a konkrétní zprávy o něm jsou pouze z Podkrkonoší z poloviny 19. stol. Většímu rozšíření v této

sféře jistě bránila i cena nástroje, která se 1896 pohybovala kolem 80 korun.

Lit.: A. Buchner: *Zaniklé dřevěné dechové nástroje 16. století*. Praha 1952, s. 23–53; P. Kurfürst: *Untergangene Instrumente des Volksmusikinstrumentariums in den böhmischen Ländern (Handbaßl, Pläpp'n und Dünngigchen)*. Ethnographica 13, 1979, s. 259–285; J. Sehnal: *Pobělohorská doba (1620–1740)*. In: *Hudba v českých dějinách*. Praha 1983, s. 145–209. [pk]

šaman viz čaroděj

šaravary, šaryvary, šarovary – velmi široké, především vojenské kalhoty. Pův. snad výraz vznikl z arab. *šalvar*: dlouhé, široké, obvykle hedvábné kalhoty orientálních žen, později i mužů. Do č. zemí přišel výraz patrně z maďarského území. Nazývaly se tak široké, nad kotník dlouhé podkasané kalhoty, plundry. V lidovém prostředí se jako š. označují expr. široké kalhoty (pantalony) vůbec.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 44. [ap]

šátek, oděvní součást čtvercového (trojúhelníkového) tvaru vázaná na hlavu, krk nebo trup. Nosil se také volně v ruce nebo se přivěšoval k jiným oděvním součástem. Velikost, materiál a výzdobu ovlivňovaly jeho funkce. – Š. na hlavu je ženská pokrývka hlavy čtvercového tvaru, vývojově mladší než obdélníková rouška. Š. na hlavu se překládal po diagonále a zavazoval v týle, pod bradou či na temeni, u velkých šátků složitými úvazy, regionálně diferencovanými. Zhotovoval se z plátna, od 2. poloviny 19. stol. i ze sametu, hedvábí, brokátu a vlněných materiálů. Patřil k všednímu i svátečnímu kroji svobodných děvčat a vdaných žen. Venkovské ženy ho běžně nosily dále po odložení kroje po celé 20. stol. Šátky se buď šily podomácku z kusu látky, nebo se kupovaly hotové femeslné či tovární výrobky. Zdobily se tkalcovskými efekty, tiskem, výšivkou, krajkou, aplikací, třásněmi. Rozdíl se projevovaly především mezi šátky svátečními a všedními; šátky pro svobodnou dívku a vdanou ženu se částečně lišily barevností. Všední š., určený ke každodennímu nošení, byl menší (do 100 × 100 cm), v 18. stol. pruhovaný kanafasový, v 19. stol. barevný tištěný. Vázal se v týle nebo pod bradou a nosil se též pod lepší š. sváteční. – Ve svátek se na konci 18. stol. nosil velký bílý plátěný š., zdobený žlutou, černou, červenou a v 19. stol. hl. bílou výšivkou. Na Moravě je znám pod názvem *šata*, *plína*, *plena*, *plachetka*, v Čechách převážně *plena*. Vázal se různě: a) na uzel na temeni s cípy svěšenými dolů (Čechy, Brněnsko), b) v týle nebo pod bradu (Valašsko), c) v týle pod splývajícím cípem (Těšínsko). Vyšívá se plochým

stehem, kolem poloviny 19. stol. dírkami s pavoučkovými výplněmi. V Čechách se i v 19. stol. kromě bílé objevovala i barevná výšivka. Pestrou výšivku doplněnou korálky měly rozměrné blatské *plíny*, jejichž cíp splýval hluboko pod pás. Ve středních a severových. Čechách se nosily karmazínové *loktušky* a *plachetky*, vyšíváné červeně. – Ke konci 18. a počátku 19. stol. přišly do oblíbenosti velké bílé tištěné šátky, zv. *lipské*, *turecké* (Haná), *napoleonské* či *kamrtušky* (luhačovicke Zálesí). Charakteristickou výzdobu tvořily vedle motivů rostlinných galantní scény i výjevy reagující na dobové politické události, např. napoleonské války. Od 20. let 19. stol. se v lidovém oděvu objevily velké červené tištěné šátky s ornamentem umístěným po celé ploše nebo soustředěným kolem okrajů. Tvořily jej rostlinné vzory. Staly se charakteristickou součástí ženského kroje zejm. na Moravě: na Slovácku a Brněnsku se nosily ještě ve 20. stol. Do Čech přicházely zpočátku ze Saska, významného střediska textilního průmyslu, proto se nazývaly *saské*. V č. zemích vznikly první textilní manufaktury u Kosmonos v sev. Čechách (1788), pak továrna v České Lípě. Její výrobky, *lipské* šátky, záhy ovládly trhy v Čechách i na Moravě. V 2. polovině 19. stol. se dovážely na Moravu velké červené šátky z rakouského Dornbirnu a Feldkirchu (*vídeňský*, *turecký*, *tyrolský*, *saský*, *sakský*, *hózlendr*, *maryšák*). Prodávaly se v několika velikostech (100 × 100 až 140 × 140 cm), některé i s třásněmi našívanými u okrajů. Kladly se buď přímo na vlasy, nebo na malý plátěný š., na plátěný čepec či na *obalenku* (drát obalený vlasy či pruhem plátna). Před polovinou 19. stol. se

vázaly pod bradu (Valašsko), v týle na uzel, později vzniklo množství složitých úvazů. Varianty vycházely z několika základních typů: a) *dole konce* (cípy spuštěné dolů), b) *nahoře konce* (cípy ovinuté kolem hlavy), c) *na záušnice*. Zvláštní místo mezi továrními tištěnými šátky zaujímají vícebarevné hanácké tisky, vyráběné před polovinou 19. stol. v Jeřábkové dílně v Uničově a v Bayerově v Přerově. Místně se na Slovácku (Uherskohradištsko, Uherskobrodsko) současně s velkými továrně tištěnými šátky nosily *barvenice* (šátky doma barvené), modré se žlutými květy. V Čechách, kde se kroj začal odkládat dříve než na Moravě, se nestačily velké tištěné šátky ve svátečním kroji plně rozšířit. Začátkem 20. stol. se začínalo od jejich nošení upouštět i na Moravě. – Malé šátky vázané pod bradu (při práci též v týle) představují poslední vývojovou fázi ve 20. stol. Oproti všedním tiskům byly sváteční šátky rozmanitě zdobené: vytkávaným dekorem, výšivkou, aplikací, lemováním okrajů třásněmi apod. Lze je vidět na starých venkovských ženách ještě na konci 20. stol. – Š. na krk jako ozdobný doplněk mužského a ženského, hl. svátečního kroje byl tovární výrobek z hedvábí, popř. brokátu. Jen na všední den se bral plátěný. Mužský š. na krk, téměř vždy černý, se vázal pod límcem košile, s cípy volně spuštěnými, nebo dvakrát omotaný kolem krku s cípy krátkými. Na Brněnsku se cípy zasunovaly pod vestu. Zhruba od poloviny 19. stol. se nosily spíše šátky trojcípé, které vystřídaly čtvercové. Ženský š. na krk se na rozdíl od mužského nevázal, ale vyplňoval hluboký výstřih kabátků. Převažovaly šátky barevné, s vytkávanými vzory a lemované dlouhými třásněmi.

Na Brněnsku se světlý jednobarevný š. nosil též k živůtku. Ženské šátky na krk se rozšířily v lidovém kroji pod vlivem městské módy poměrně pozdě, např. na Chodsku se objevily ve 30. letech 19. stol., ještě později na Litomyšlsku. Na Valašsku a Slovácku ke kroji nikdy nepatřily. Jejich obliba se vytratila, jakmile se přestaly nosit starší typy kabátků s výstřihem. – Š. t ř í c í p ý, *půlka* (Morava), *kosička* (Čechy), se používal jako ovinovací oděv. Kladl se na živůtek či pod kabátek, a to kolem krku, křížem přes prsa. Vyšívání konce se zavázaly vzadu na uzel nebo zasunuly za zástěru tak, aby byla vidět jejich výzdoba. První zmínky o bílých polo-
vičnících trojúhelníkových šátcích se objevují ve 30. letech 19. stol., kdy půlení velkých vyšíváních šátků (vystřídaly je tištěné) představuje jejich nové využití. Původní trojúhelník se během doby přizpůsoboval tělu, cípy se nastavovaly, přepona vystřihovala. Plátěné půlky se zpočátku jen vyšívaly, zejm. v cípech, a to bílé (na Horácku, Malé Hané a na Brněnsku), ale také kovovým dracounem a karmazínem (Čechy). Bílá výšivka byla na prvních půlkách provedena plochým stehem, na mladších technikou dírkového vyšívání, často s pavoučkovými výplněmi. Okraje půlek se od 2. poloviny 19. stol. lemovaly paličkovanou, popř. síťovanou krajkou. Plátěné půlky se nahrazovaly (např. na vých. Brněnsku a Malé Hané) tylovými se strojovou výšivkou nebo zhotovovanými ze záclonoviny. Největší rozkvet kosičky v Čechách spadá do 1. poloviny 19. stol., na Moravě přežila až do počátku 20. stol. (na Brněnsku). – Š. p ř e h o z o v ý, *oděvák*, *salup* (Čechy), *vlnák* (Morava), *oděvadlo* a *vylňák*

(Valašsko) či *zaviják* byla součástí ženského svrchního ovinovacího oděvu čtvercového tvaru, zhotovovaného ze soukenných a vlněných materiálů, řemeslné, manufakturní a tovární výroby. Přehozové šátky byly lehké, jednobarevné, vlněné s kašmírovými vzory nebo teplé vícebarevné, obvykle kostkované, ze silné vlny; od přelomu 19. a 20. stol. se rozšířily žinilkové. V 19. stol. se přehozové šátky nosily přeložené úhlopříčně, ve 20. stol. se skládaly podélně a v zimě se přehazovaly přes hlavu; téměř vždy je lemovaly trásně. Šátky sloužily i k nošení dětí na zádech. Velké přehozové kašmírové šátky s trásněmi se používaly v 19. stol. hl. v Čechách. Podle F. Skopalíka (1822–1891) se objevily na Hané po r. 1830. První přehozové šátky byly zelené, pozdější barevné. Na Valašsku se po polovině 19. stol. začaly nosit šátky z bílého sukna, ale koncem 19. stol. byly vystřídány vlnáky tmavými. Od 70. let 19. stol. nahrazovaly na Slovácku krátké kožíšky. Kostkované vlněné přehozy patřily k zimnímu oblečení žen i tam, kde kroj již odložily. Ženy staršího věku se na moravském venkově zahalovaly do vlnáků i ve 2. polovině 20. stol. – Š. d o r u k y apod. sloužil v lidovém prostředí jako oděvní doplněk (kapesník).

Lit.: F. Skopalík: *Památky obce Zábřeh*. Brno 1885, s. 72; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; F. X. Jířík: *O látkách potisknutých*. Praha 1921; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 51–52; B. Vojtíšek: *Českolipské kartounové vzorníky*. MVP 78, 1970, s. 1–4; E. Urbachová: *Lidový kroj na Vsetínsku*. Vsetín 1980; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých*

zemích. ESMR III, s. 54; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990; M. Ludvíková: *Šátky na hlavu na Podluží*. Slov. 42, 2000, s. 45–50. [ln]

šatka viz rouška

Šebestián, vl. Sebastianus (3. stol. Milán – asi 20. 1. 288 Řím), mučedník, světec (20. 1.). Pojmenován je podle blíže nelokalizovaného města Sebasty. Jako římský důstojník císaře Diokleciána byl denuncován, když pomáhal svým souvěrcům ve vězení, připoután ke stromu a ostřelován núbij-skými lučištníky. Jeho mrtvé tělo vyloučila křesťanka Lucina či Irena z kanálu (*Cloaca maxima*), dala je pohřbít v katakombách na Via Appia a nad jeho hrobem byl založen první jemu zasvěcený kostel, který patřil k sedmi římským poutním chrámům. Nejstarší vyobrazení světce pocházejí z Kalixtových katakomb v Římě z 5. stol. a z kostela S. Pietro in vincoli v Římě z r. 680. V zaalp-ských zemích byl zobrazován od 13. stol. ještě v římském brnění s mečem a se štítem, od 16. století, zejm. v baroku, už s šípky. První vyobrazení nahého nebo jen bederní rouškou oděného Š. se vyskytla po morové ráně kolem r. 1350. Od 15. stol. byl uctíván obecně jako patron proti moru a ochránce střeleckých spolků. Od pozdního středověku vystupoval společně s francouzským morovým patronem sv. Rochem, který žil na přelomu 13. a 14. stol. V českém prostředí pronikal do lidového vědomí prostřednictvím drobné religiózní grafiky, hl. svatých obrázků.

Lit.: V. Kraehling: *Saint-Sébastien dans l'art*. Paris 1938; M. Zender: *Volkstümliche Heiligenverehrung*. Atlas der deutschen Volkskunde NF, Erläuterungen 1. Marburg 1959–64, s. 209–210; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 310–311; SNSVU, s. 435; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok mezi svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 27–28. [rj]

šedívek viz draní peří

šerka, šorka, šarka, mezulán – 1. polovlněná nevalchovaná látka tkaná ze lněné osnovy jemnější kvality přízve (pačesné a lněné), později i z bavlny a vlněného útku, většinou barveného. Používala se na ženské oděvní součástky. – Látky kombinované z různých textilních materiálů se vyráběly již v antice. Z doby Velkomoravské říše byl nalezen ve Starém Městě u Uherského Hradiště zbytek snad oblekové látky, v níž chybí jedna soustava nití. Zachovaná vlákna jsou vlněná, druhá příčná nedochovaná vlákna byla asi lněná. Od 12. stol. v Evropě a od 14. stol.

popř. červené a modré bavlny, jindy z bílého a modrého lnu, doplňovala červená bavlna (nejčastěji proto, že tkadlec plnil objednávku na pruhované cíchy, a k tomu kostkovanou kanafasku a šerku). Útkový materiál v přírodní barvě se v šerkách určených na sukně vyskytoval jen výjimečně. Jsou známy z Pošumaví, jižního okraje středních Čech, severního okraje j. Čech a z Orlických hor. – Nejvíce se užívala vlna doma předená a barvená u místních městských barvířů, nebo se kupovala přímo u barvíře, či objednávala u tkalce. Nejoblíbenější byly červené tóny (rumělka a karmínová), kobalt a ultramarín, fialová do modra i červená, zelená trávová a smaragdová, méně černá, žlutá, šedá, okrová, oranžová a růžová. V útkové vlněné přízi, užívané na sukňové šerky, jsou velké rozdíly v kvalitě, a to od nestejně ručně předené tlustší vlny až po stejnoměrně tence předené, dokonce i dvojmo skané (asi strojově kraplované i předené) z konce 19. stol. – Nejméně polovina všech polovlněných sukňových šerek se tkala plátňovou vazbou. Vyskytují se v nich však i další vazby: kepr, ryp, štruk, atlas i vazebné návleky. V plátňové vazbě při použití tlustších přízí je počet útků nižší (8–12 na 1 cm), u jemnějších přízí vyšší (18–25). Někdy jsou při dalších vazbách až nabitě útkem (i 48 nití na 1 cm). – Sukňové šerky plátňově tkané byly jednobarevné nebo měňavé. Podle barvy osnovy a hustoty útku se měnil tón sukně: na bílé osnově dostala ostře fialová vlna v útku mléčně tlumený tón, s tmavomodrou osnovou ztemněla. Někdy plátňová tkanina s kontrastními barvami v osnově a útku nabývala měnivých tónů, např. růžová osnova a tmavě zelený útek, na tmavě modrém lnu červenohnědý vlněný útek. Jednobarevné šerky se tkaly na tmavěmodré llněné osnově modrou vlnou, na červené bavlněné osnově červenou vlnou, nebo byl-li útek tak hustý (byť v plátňové vazbě), vytvořil vlastně rypsový povrch látky (zelený, modrý, rumělkový). – Rafinované jsou varianty plátňově tkaných šerek *měňavých*, v nichž se v útku pravidelně střídají po jedné niti dvě barvy vlny. Byly známy v okolí Jindřichova Hradce, na Doudlebsku, v Pošumaví. Měly i svá specifická jména, např. v kombinaci žluté a zelené *housenková*, červené a smaragdově zelené *jablečná*, červené a tmavězelené *skořicová*, červené a hnědé *hřebíčková*, červené a modré *míšenska* nebo *perletová*. – Barevné snování se u plátňově tkaných šerek vyskytovalo na Českomoravské vrchovině s designy červenomodrobílými v osnově přetkané červeným útkem, čímž osnovní vzor nabýval měkkých kontur kadeřavostí vlněného vlákna. – Některé jednobarevné šerky se tkaly buď celé keprovou vazbou

v č. zemích se kombinovala llněná vlákna s bavlněnými na barchetech, hedvábná s kovovými na brokátu. V 18. stol. *droget*, *droket* byl kombinován z vlny a lnu či hedvábí, *haras* a *vorstott* někdy z různých přízí. V soudních a pozůstalostních spisech z 18. a 19. stol. je v č. zemích pojem š. (*mezulán*) spojován s oděvními součástmi; z ženských to byly sukně nejrůznějších barev (červená, modrá, žlutá, zelená dvou odstínů, světlá a tmavá, černá), ale i kabáty a kabátky, muži nosili z bílé a černé š. kabáty, kalhoty (spodky), čepice, kazajky, někdy i *mezulánovéj* kabát. – Š. jako látka na ženský oděv se tkala na llněných osnovách režných, bílených i barvených, nejčastěji na modro (výjimečně na hnědo, černo, růžovo či fialovo). Tkala se na stejných osnovách jako kanafasy, tj. jednobarevných i pruhovaných. Síla llněné příze se pohybovala v kvalitě pačesné a koudelné (plátno). Výjimečně jsou šerky tkané na jemné llněné přízi. Hustota osnovních nití byla u jemnějších přízí 15–19, u hustších 8–12 nití na 1 cm. Pozdější jsou šerky tkané na osnovách bavlněných nebo kombinovaných ze lnu a bavlny. Bavlna bývala v metricém čísle 15–20 a hustotu osnov měla větší (20 i více na 1 cm). – Proužkované osnovy, kombinované z bílého lnu a červené,

(většinou čtyřvazný kepr 3/1), nebo v kombinaci s dalšími vazbami: proužky plátna a kepru, nebo plátna a štruku, což tvořilo světlejší a temnější tóny proužků téže barvy. – Existují stovky vzorů šerek pruhovaných barevnými útky v plátňové vazbě. Až na malé výjimky jsou dezény symetrické stejně jako u kanafasu: buď byly barevné proužky rozmístěny řídce v základní ploše, nebo se barevné proužky shlukovaly dohromady (nejčastěji střední nejširší) a v různých intervalech (1–15 cm) se opakovaly po celé ploše. – Některé šerky byly *kostkované*. Osnovy složené ze llněné příze a červené bavlny v úzkých nebo širokých raportech, přetkané vlněnými útky v plátňové vazbě s týmiž raporty, vytvořily pravidelné kostky. Použilo-li se v útku jiných proužků a jiných barev vlny než v přízi osnovní, vznikaly kostky nepravidelné. Na Českomoravské vrchovině se tkaly šerky, v nichž některé pruhy byly zvýrazněny keprovou či štrukovou vazbou nebo byly doplněny rypsovými proužky dvoubarevných šachovnic a žebříčků. Velice časté jsou ve všech oblastech *pruhované* šerky, tkané po celé ploše keprovou vazbou, nejčastěji čtyřvazným keprem 3/1 na llněných nebílenných nebo obarvených osnovách. V malých raportech vzorů do 2 cm se střídaly 2–3 barvy vlny ve stejně širokých pruzích, ve vzorech nad 2 cm byly vzory složitější. Většinou se v nich střídaly dva i více motivů, často barevně i dimenzemi komplikovaných. Kromě tkaní čtyřvazným keprem se tkaly šerky po celé ploše i keprem lomeným, jindy šestivazným atlasem. – V šerkách lze také nalézt jako výzdobný motiv *skané nitě*, obdobně jako v kanafasech. Na keprově tkaných šerkách se uplatňují jako jednotlivé linky i několikamilimetrové proužky ve střezech pruhů, obklopují neefektivnější pruh v raportu nebo tvoří jeho centrum. Jsou hodně kroucené, takže měřivány

efekt je hustý. Stáčely se obvykle dvě nitě kontrastních barev: červená a bílá, červená a modrá, žlutá a modrá aj. Nejčastěji se šerky se skanými nitěmi tkaly na šumavském Podlesí, Českomoravské vrchovině, v severní části j. Čech a jižní části středních Čech. Skané nitě se také uplatnily na celé ploše šerkové látky v oblasti na východ od Jindřichova Hradce. Byly plátnově tkané, útek byl skaný např. z purpurové a oranžové, rumělkové a fialové, modré, oranžové a fialově červené. – Zvláštním druhem keprově tkané š. s bordurovým vzorem byly *vlněné kolovanky*; tkaly se na Klatovsku, v Pošumaví, na Doudlebsku, v okolí Počátek a na Českomoravské vrchovině. V části látky určené k horní části sukně byly drobné proužky, ve spodní části nad lýtky byl široký barevný pruh. – V okolí Bystřice n. Pernštejnem a na Pelhřimovsku se vyskytovaly šerky *vokýnkové*, na nichž jako u kolovaneč byla horní část hustě proužkovaná a bordura (18 cm) byla vytkána dvouútkovou dutinkou motivy šachovnic, větších čtverečků a obdélníků. Š. s asymetricky řešenými designy se říkalo také kolovanka nebo *šrámačka* (Doudleby). Flamkové barvená vlna se vyskytla jen na Klatovsku v kolovankách, v tónech rezné a tmavěhnědé. V oblasti mezi Poličkou, Novým Městem na Moravě a Bystřicí n. Pernštejnem byla známa š. *žebříčková*; na zvláště navedené osnově se na zrnitý rypš vytkávaly dvoubarevné žebříčky po celé ploše: zelené a červené, kobaltové a purpurové, fialové a černé aj., které se po délce 1 cm barevně vyměnily. – Nevelkou skupinu tvořily šerky s *geometrickými vzory* po celé ploše v nekonečném raportu, které se vyráběly na obou stranách Českomoravské vrchoviny. Tkaly se na bílených lněných nebo namodro obarvených osnovách, navedených do příslušných tvarů křížového kepru vlněnými útky jedné barvy. Nejčastějším vzorem byly kruhy a soustředěné čtverce na koso postavené. Vzory těchto sukní jsou obdobné listovým vzorům ručníků a ubrusů. Ve stejném materiálovém provedení se objevují ve vzornících tkalců jihlavského a znojemskeho kraje z 50. let 18. stol. Na Klatovsku se vzor soustředěných čtverců nazýval *simotál*. – Uvedené druhy suknových šerek se tkaly v jižní polovině Čech, v severových. Čechách, na záp. Moravě a ve Slezsku po celé 19. stol. Jejich výroba během přechodu tradičního oděvu v městské oblečení upadala a definitivně zanikla za 1. světové války. Šerky se vyráběly pro lokální potřebu, popř. místní trhy. Nedochovalo k regionálnímu míšení typů, proto byly charakteristické pro jednotlivé národopisné oblasti. Některé šerky se pro svoji trvanlivost nosily v odlehlých oblastech

ještě ve 20. letech 20. stol.; jiné se přešivaly v městské oděvní součástky. *Ústředí lidové umělecké výroby* zavedlo po r. 1946 výrobu polovlněných nevalchovaných tkanin ovlivněných lidovou tradicí; měly stejný úspěch jako obdobná kanafasová produkce a v l. 1946–1988 pronikly i do městské módy; 2. sukně ušitá z polovlněné nevalchované látky. Měla další nářeční názvy: *šorka, šarka, moldonka, vlnice, vlněnka, šerčička, šerkovice, šerkovka, kandrašice, kandraška, poloviční, vepřovice, purylka, trajda, dělanka*. Některé šerky dostaly název podle místního typu či většího střediska výroby: *pejřimačka* (Pelhřimov), *klatovka* (Klatovy), *volarka* (Volary) nebo podle barev: *koukolová, modráčková, pájová* (rumělková), *jasná* (tmavší červeně), *bílá* (světlezelená a světlemodrá), *šedá* (namodralá), *mlynářská* (šedomodrá), *semenatá* (rezný len, tmavohnědá vlna), *housenková, skořicová, jablečná, hřebíčková, míšenka, perletová*. Kontrastně barevně komponovaným se říkalo *Jiříkovo vidění*, podle kompozice vzoru byly *vlněné kolovanky, š. merhovaná, vokýnková, žebříčková, simotálová, šrámačka*; 3. polovlněná látka ze lněné osnovy (kvality pačesné i koudelné) a útku z ručně předené, dosti silné vlny přírodních barev (rezné a hnědavé), která se valchovala a používala na šití mužských pracovních obleků a dlouhých kabátů. Vedle řemeslné výroby čistě vlněných suken se v j. Čechách od Chodska po Jindřichohradecko tkaly polovlněné látky ze silné lněné osnovy a silného vlněného útku pří-

rodních barev (bílého, šedavého, šedohnědého a hnědého), které se před použitím dávaly valchovat. Nazývaly se též *kalmuky*. Byly trvanlivé a teplé, používaly se k šití celých šatů pro zemědělce a lesní dělníky. Šily se z nich také čepice a vesty, podšivaly se jimi vlněné punčochy. Tato š. se tkala vazbou plátnovou i čtyřvazným útkovým keprem (3/1). Kvalita osnovních nití byla koudelná nebo ještě podřadnější (*rumda, strhofka, vrškovice*). Útek z málo kroucené domácí vlny měl nejvýše metrické číslo 5. Hotová látka se dávala valchovat; kladívkové valchy (*šloky*) pracovaly ve zmíněné oblasti do 50. let 20. stol. Látka, pův. 90 cm široká, se někdy srazila až na 50 cm podle toho, jak hustě ji tkadlec utkal (*narazil*). Šerky tohoto druhu byly hustě dostavené (10–18, 4–5 na 1 cm²). U keprově tkaných byl útek hustší (10–15 nití na 1 cm). Pokud byla látka nová, kadeřavý zplstěný útek úplně kryl osnovu. Mužské obleky z této š. se nosily v některých lokalitách až do 2. světové války. Označovaly se *kalmucky, kalhoty šerkovice, keprově tkané kabáty vyražené*. Mívaly přírodní barvy, jen v okolí Strážova (Klatovsko), kde měl valcháří i barvírna, se tato polovlněná sukná vyskytovala také v černé, zelené a hnědé barvě; 4. krojový slavnostní kabát (*kaftan, bílý župan*) mužského kroje z čistě bílé polovlněné valchované látky, který nosili ženatí muži na Chodsku. V dolních vsích u Domažlic míval tento plášť na límci, manžetách rukávů a na zádech nad vloženými klínovými šosy výšivku bílým hedvábím, v horních vsích kolem Postřekova zdobilo plášť černé lemování. Bílá š. patřila také k oděvu starosvata při tradiční svatbě na Chodsku.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 90–91; H. Hynková: *Mezulán a mezulánky v oblasti Orlických hor*. ČL 46, 1959, s. 104–113; J. Staňková: *Etnografické marginálie k textiliím z období Velkomoravské říše*. ČL 51, 1964, s. 334–347; J. Staňková: *Rukopisné knihy krejčovských střihů*. ČL 57, 1970, s. 203–234; V. Svobodová: *Lidová a manufocturní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989.

[jst]

šestinedělí, doba šesti týdnů po porodu, v jejímž průběhu se organismus ženy vrací do původního stavu. V době š. je žena (šestinedělka, nedělka) oslabena a podle tradice ohrožena nejen zdravotně, ale též mnoha zlými silami, stejně jako dítě v prvních týdnech života. Proto se k tomuto období vedle praktických rad pojí řada magických praktik s ochrannou funkcí.

Šestinedělka má nejméně týden ležet na lůžku, odděleném od prostoru světnice koutní plachtou nebo zástěnou (*koutro*, *koutra*), na níž bývají zobrazení světci. Leží v tzv. koutě nebo *polohu* (Slezsko), odkud se má po celých šest týdnů co nejméně vzdalovat. Novorozeně leží po dobu š. na lůžku vedle matky, odkud ho porodní bába odnese pouze ke křtu. Kout vykřápěli svěcenou vodou, místnost vykuřovali kadidlem nebo jalovcem, do lůžka kladli různé ochranné předměty: růženec, modlitební knížku, nůž pod polštář, sekuru, k nohám postele koště; na pelest postele nebo na dveře kreslili svěcenou tříkrálovou křídou *muří nohu* (pětícípou hvězdou jedním tahem). To vše mělo zabránit přístupu *můry*, která prý chodívala šestinedělkám a novorozenatům sát krev. Můru také zaříkávali: *Můro, můro, muří, nepřistupuj k mému lůžku, přistoupíš-li ke mně jedinou, useknu ti hlavu sekrou!* Na Moravském Slovensku zabodli na ochranu proti můře do koutní plachty křížem dvě jehly. Ochrannou moc přiřkládali chlebu: šestinedělka měla mít pod polštářem krajíc chleba, který se po šesti dnech vyměňoval. Krajíček chleba vkládali do peřinky novorozeněte, aby zabránil onemocnění psotníkem, někde měl symbolicky zajišťovat, aby dítě nemělo nikdy nouzi nebo aby nebylo lakomé. Před psotníkem chránilo též koření v plátěném pytlíku vložené do peřinky. – Významnou roli magické ochrany sehrávala červená barva. Červeně bývala vyšita koutní plachta, červenou barvou býval zdoben povijan. Děti dávali na ruku či na krk červenou pentličku nebo mořské korálky. Vyblednutí barvy korálků bylo znamením nějaké choroby. O stáří této praktiky svědčí gotické obrazy a sochy, kde mívá Ježíšek v náručí matky velmi často na ruce nebo krku červenou stužku či korálky. Dětské čepičky zdobila červená mašle, někde kladli dítěti kolem hlavy červený šátek. Říkávalo se, že červená barva *strhne oči* a zabrání uhranutí. Červenou stužkou chránili také mláďata domácích zvířat. Do peřinky vkládali děcku až do křtu růženec; pokud se matka musela na chvíli vzdálit, pokropila je svěcenou vodou. – Šestinedělka musela respektovat řadu zákazů: nesměla vyjít ven za větru (aby ji *nepodfouklo*), v poledne nebo po západu slunce (do domu by vnikla divá žena, hastrman nebo polednice, odnesly by dítě a zanechaly zde své, tj. podhozence). Šestinedělka byla až do církevního obřadu úvodu pokládána za nečistou, podle pověrečných představ mohla způsobit mnoho zla. Nesměla vyjít ven bosa, spálila by pod sebou trávu (chodí-li bosa, čert vykrajuje a sbírá její šlépěje). Nesměla na pole, při-

volala by bouřku nebo by přišel suchý rok, nesměla na louku, odneslo by ji povětrí. Kdyby čerpala vodu ze studny, vyschly by prameny. Nesměla vystoupit na půdu ani na žebřík výše, než kněz vyzdvihuje velebnou svátost, nesměla sejít do sklepa. Donedávna se i ve městě věřilo, že šestinedělka příchodem do hospody nebo na taneční zábavu způsobí rvačku. – V průběhu š. přijímala matka s dítětem řadu návštěv integračního významu. Přicházeli nejdříve kmotry a kmotři, nejbližší příbuzní, pak další sousedky a sousedé. Tyto návštěvy plnily významnou společenskou funkci, vyjadřovaly přijetí dítěte do obce. Při vstupu do místnosti bývalo zvykem se pokřizovat svěcenou vodou z kroupky u dveří a při prvním pohledu na dítě pronést ustálenou větu, která měla zabránit uřknutí nebo uhranutí: *Pán Bůh požehnej!*; *Dej ti Pán Bůh dobrý svět!*; *Tak požehnej pámbu, aby ste ho ve zdraví vychovali a hodně radosti se na něm dočkali!*; *Bez uroku, celý po mamě!*; *Bez uroku, pěkné děčko!* apod. Návštěvníci přitom dítě pokřizovali, někde též políbili na čelo. Vlivem zdravotnické osvěty se od líbání upustilo, ale na Ostravsku se o této první návštěvě stále říká: *Idu polubit!* Návštěvníci přinášeli *do kouta, do postele, do polohu* různé dárky. Nejčastěji to byly potraviny, které měly posilnit šestinedělku, ale byly určeny i dalším členům rodiny. Do kouta nosili vařenou slepici s nudlemi, různé polévky v koutním hrnci (*koutňák*). Oblíbená byla slepičí polévka s co nejdelšími nudlemi, aby mělo dítě dlouhý život, hovězí, sladká polévka s mandlemi aj. Nosívali též mléko a smetanu a hl. nejrozmanitější pečivo, jehož druhy a tvary bývaly charakteristické pro daný region: plетенé věnce či pletenice, veliké housky nebo vánočky, položené na prkně na nůši, koláče, koblihy, šišky aj. Obvykle nechyběla láhev kořalky nebo vína, aby se *čistila krev*. Přinášení dáreků do kouta odrážejí lidové betlémy. Darovníci nesou nejrůznější pokrmy, o dárcích pro novorozeného Ježíška se zpívá ve vánočních koledách. Šestinedělka dostávala i dárky jiného druhu, např. látku na šaty nebo oblečení pro dítě. – Pokud šestinedělka zemřela, nesly a pochovávaly ji ženy. Věřilo se, že až do konce š. přichází vždy o půlnoci dítě převinovat, kojit a kolébat. Do rakve jí vkládali jehlu, nitě, náprstek a nůžky, aby mohla svému dítěti i v hrobě šit košilky. Pokud zemřelo nepokřtěné novorozeně, pochovala je bába na neposvěceném místě bez obřadu. Věřilo se, že zemřelá nekřtěnátká pláčou v noci u hřbitova; pokud je pochovali u plotu v zahradě, je slyšet jejich pláč v poledne. Nekřtěné děti se na

onom světě dostanou na temné místo, kde jsou až do soudného dne, pak je pokřtí sv. Jan Křtitel. Pokřtěné zemřelé novorozeně nesla při pohřbu na rukou kmotra nebo porodní bába. – Š. bývá ukončeno církevním obřadem zv. úvod.

Lit.: *Čas života. Rodinné a společenské svátky v životě člověka*. Brno 1985; J. Krupková: *Tradice a etnografie*. Praha 1991; A. Navrátilová: *K duchovním a sociálním základům rituálního ukončení šestinedělí*. Religio 5, 1997, s. 47–58.

[vj]

ševcovství viz obuvnictví

šibřinky, masopustní maškarní zábava s určitým tematickým rázem. Témata š. mohou znít např.: Na břehu Vltavy; Přijela k nám pouť; V cirkuse. V tomto smyslu poprvé pořádal š. J. Fügner (1822–1865) v *Sokole pražském* (1865). – Název š. je synonymem pro žerty, frašky, šašky, posměvačné kousky, těž vrabčí švitoření. Ve stč. jsou tak označovány pověrečná kouzla, podvod a klam. Z původního významu slova je odvozeno lidové *šibřit* ve smyslu *špásovat*. – Od 2. poloviny 19. stol. pořádaly š. (nejen v masopustu) městské i vesnické spolky a především sokolské jednoty, které v této tradici pokračují. [jst]

šije, starobylé pojmenování pro klesající zděnou krytou chodbu tvořící chráněný přístup do níže položeného prostoru (předsklepi). Název je doložen ze středověkého městského prostředí, kde označoval kryté sestupy do suterénů přímo z veřejného prostoru. Na moravském venkově se jako š. označuje zejm. sestup do nižší části vinného, resp. jakéhokoli sklepa. V j. Čechách se tento název ojediněle dochoval pro regionálně specifickou ochranu vstupu do níže umístěného přízemí špycharů; vzhledem připomíná tato š. moravské žudro.

Lit.: J. Škabrada: *Sýpky domů v Pfaffenschlagu ve světle struktury vesnického domu jihočeské oblasti*. „Šije“ vesnických sýpek a středověkých zemnic. AH 3, 1978, s. 355–369; S. Voděra – J. Škabrada: *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice 1986, s. 78–87. [jv]

šindel, krytina z rovného jehličnatého dřeva (zejm. smrku), z něhož se z vybraných bezsukových špalků vějířovým způsobem štípou jednotlivé kusy. Do širšího konce trojúhelníkového profilu každého š. se pak zvláštním zahnutým nožem vykrojí kónická drážka pro zasunutí britu sousedního š. Krytina se přibíjí na střešní latě hřebíky (*šindeláky*) nejméně ve dvou vrstvách. Š. je považován za kvalitnější a trvanlivější krytinu než došek. Produkoval se v horských

a podhorských krajích, odkud jej přebíraly i náročnější venkovské stavby v nížinách. Spolu s doškem patří ke krytinám relativně lehkým, které vyžadují poměrně řídký sled kroků (s roztečemi až 2 m). Hladký štípaný š. vydrží i 40 let, zatímco strojově řezaný š., jehož výroba je rychlejší a levnější, má trvanlivost mnohem kratší. – Sklon šindelových střeš byl 45 ° nebo o něco více. Ploché alpské sedlové střešy, kryté větším š. nebo deskami, se v Čechách uplatnily jen na Šumavě v oblasti Volar. Drobným bezdrážkovým š. (*šindelek*) se v krajích s drsným podnebím (Krušné hory, sev. Čechy) plentovaly štíty a patra domů. – Výrobna šindelů se nazývá *šindelárna*, výrobce *šindelář* nebo *šindelkář*, stroj na výrobu šindelů *šindelka*. – Od 20. stol. byla šindelová krytina nahrazována lepenkou, používanou k vyspravování i ke krytí střeš hl. na Českomoravské vrchovině, na severových. Moravě i jinde. V. t. krytina.

Lit.: J. G. Güntzel – E. Zurheide: *Holzschindeln*. Freiburg 1986; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1999, s. 99. [jšk + jv]

Šípková Růženka, titulní postava obecně známé pohádky o princezně, která podle zlé sudby upadne do stoletého spánku, z něhož ji polibkem vysvobodí princ. Text se rozšířil četbou a pohádku proslavil i balet P. I. Čajkovského (1840–1893) *Spící krasavice*. Tak se pohádka nazývala už ve francouzské sbírce Ch. Perraulta (1628–1703); český název pohádky je odvozen z verze bratří Grimmů (J., 1785–1863, a W., 1786–1859) *Dornröschen*. V českém,

polském i východoslovanském lidovém podání se námět vyskytuje jen zřídka, díky četbě je však Š. R. součástí obecného povědomí: bývá využívána k reklamě i k parodii. Fetscherova žertovná parafráze klasických grimmovských textů se dočkala během dvaceti let několika vydání. V. Tille ve svém *Soupisu českých pohádek* (1929–37) tuto látku neuvádí.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 410; I. Fetscher: *Wer hat Dornröschen wachgeküsst?* Hamburg – Düsseldorf 1972; W. Woller: *Deutsche Volksmärchen*. Leipzig 1988, s. 57. [dk]

šití lidového oděvu, způsoby a formy zhotovování lidových krojů z hlediska technologického a profesního. Technologie šití oděvu byla dvojí: ruční práce a strojová práce. – Tradiční oděvní součásti se do konce 19. stol. šily ručně jehlou a nití. Součásti hotovené z plátna, hl. košile, mnohdy udržují ruční práci po celé 20. stol. nebo techniky kombinují. Kroj se nešil jako městské šaty vcelku, ale byl složen z řady součástí, získaných z různých zdrojů. Plátěné součásti, zejm. mužské košile a ženské košilky a rukávce, se obvykle šily doma. Bylo povinností každé venkovské ženy zhotovovat prádlo celé rodině, někde i včetně tkaní plátna. Košile proto nejdéle zachovávají ruční způsoby šití. K šití se kusy připravovaly trháním látky na obdélníky. Ty se pak různými způsoby, např. sešíváním, řasením, vrapováním či lemováním, spojovaly do oděvního kusu. Na detailech ručně šité košile lze ověřit mistrovství domácího švadlenského díla

s jemnými pravidelnými stehy, vedenými podle struktury i velmi jemného plátna, skládání a přešívání vrapů, všití náběru do límečku a jemné sámkování na náprsence. Mnohé švadlenské úkony přirozeně přecházely do sféry výzdoby: na lemování, ažurách a šití přes vrapy. Zvláště patrné je to při užití jinobarevné nitě. Ručně byly šity i další plátěné kusy (zástěry, plachty, plachetky, šatky). Jejich sešívání a lemování mělo do jisté míry charakter výšivky. Šily se ručně i tehdy, když plátno zaměnil jiný materiál (hedvábí, brokát, kreton). – Kusy zhotovené z těžších materiálů vlněných nebo s vlnou kombinovaných a z kůže šily vyučení řemeslníci, některé na míru (sukně, živůtky, vesty, kabátky), jiné se kupovaly na trhu jako hotové kusy (kožené kalhoty, kožichy, soukenné haleny). Speciální práce krejčích a švadlen se uplatnila na ženských šněrovačkách z Čech, kde lze najít mistrovské ruční zpracování na míru šitých součástí. Vrství několik tkanin líce a podšívky, ručně byly vyštepovány četné drážky pro zasunutí rákosových výztuží a kostic. Celek byl tence lemován jemnou bílou kůží. Navíc se šněrovačka zdobila aplikací a drobnou výšivkou. Stehová technika neměla zvláštní výrazovou škálu. Užívalo se stehu předního, stonkového a smykovacího. Jiné druhy stehů lze najít při šití přes vrapy a při začišťování silných vlněných látek, např. při šití soukenných halen. Ukrojený okraj sukna se jednoduše obšil pevnou lněnou nití. Tento ne zcela pohledný kraj se překryl našitou barevnou šňůrou nebo vlněnou tkanicí, která zároveň vytvořila

lineární výzdobu oděvu. – Strojově šití zaváděli krejčí a švadleny postupně, jak tato technická vymoženost pronikala do řemeslnických dílen a na venkov. Ve 20. stol. je u krojových krejčích užívání šicího stroje běžnou záležitostí, hl. tam, kde není šití v líci zřetelné: sešívání dílů látky, všívání rukávů, některé lemování aj. Na stroji se začaly šít také součásti oděvu, které přinesla móda v 2. polovině 19. stol., např. jupky a kacabajky z bavlněných kretonů a flanelů. U nich bylo samozřejmostí i strojové našívání výzdoby jako prýmků, stuh a krajek. Provádí se ještě ve 20. stol. na Slovácku nebo Chodsku. – Š. l. o. je obecně spojeno se specifickými postupy a rukodělnými úkony, které mu dodávaly místní kolorit. Především ruční šití bylo těsně svázáno s výzdobou, hl. výšivkou a aplikací. Avšak i vlastní šití patří k základní a mezi textilním uměním málo zdůrazňované rukodělné dovednosti.

Lit.: B. Šotková: *Šijeme kroje*. Praha 1940; J. Langhammerová: *Výzdoba aplikací na lidovém oděvu a jeho doplňcích v českých zemích*. Praha 1981. [j]

škádlivka viz místní škádlivka

škapulíř [z lat.] 1. středověký přehoz přes řádové roucho, sloužící k ochraně řeholního obleku; 2. široký pruh látky s otvorem pro hlavu, který se stal u mnoha řádů součástí oděvu (např. černý š. dominikánů); 3. dva malé polštářky vytvořené obvykle sešitím čtvercových kousků vlněného sukna, vzájemně spojené provázky, nošené na hrudi a šiji (laický, bratrský š.); je chápán jako vnější, církevně schválený znak členů určitého bratrstva či kongregace. Nejznámějším z tohoto druhu je hnědý š. bratrstva Panny Marie karmelské, jehož pravzor dostal podle legendy generál karmelitánů Šimon Stock od Panny Marie (1251). Další laické škapulíře představují bílý š. bratrstva Nejsvětější Trojice, řízeného trinitáři, černý š. servitského bratrstva Sedmibolestné Panny Marie, modrý š. theatinského bratrstva Neposkvrněného početí Panny Marie, který až do r. 1894 mohli nosit i nečlenové tohoto bratrstva, či fialový š. sv. Josefa, jenž rovněž nebyl vyhrazen pouze členům určité kongregace. Za neustálé nošení těchto škapulířů (nejčastěji pod oblekem na holém těle) a vykonávání pravidelných modliteb udílela církev od sklonku 16. stol. odpustky. Věřící však š. přikládali i ochranný význam, zejm. dosažení ochrany Panny Marie, jejíž obraz byl často natištěn na horní straně jednoho z polštářků; 4. druh amuletu v podobě pouzdra nošeného kolem krku, pokládáno pod polštář apod., do ně-

hož nositelé tradiční kultury vkládali předměty s apotropajní mocí (texty modliteb, citáty z Písma, papírky s magickými znaky, poutní devocionálie, svěceniny). Přestože se jejich výrobou mnohdy zabývali řeholníci v klášterních dílnách, církev je oficiálně zamítala jako pověrečné předměty. Podle těchto představ měly zabezpečit svému vlastníku především ochranu proti škodlivým silám, nemocím, čarodějnicím, před náhlou smrtí nebo před bleskem a krupobitím.

Lit.: J. Hůlka: *Odpustky*. In: Rok Mariánský. Praha 1891; HDA 8, 1936/37, sl. 12–16; L. Hansmann – L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966. [lk]

Škaredá středa viz Popeleční středa

škola [z lat.], společenská instituce pro výchovu a vzdělávání mládeže. Nejstarší slovanská š. v č. zemích byla při románském kostelíku v Budči (10. stol.). Později se školy zakládaly při klášterech, vyučovacím jazykem byla latina. S rozvojem řemesel a obchodu vznikaly ve středověkých městech školy pro děti měšťanů. Velký význam pro rozvoj vzdělanosti v č. zemích mělo 1348 založení pražské univerzity, nejstarší ve střední Evropě. Od doby reformace se školy diferencovaly podle konfesí. Z hlediska obsahu a metod výuky znamenaly významný posun školy bratrské a jezuitské. Rozvoj moderní společnosti přinesl potřebu dát všem občanům základní vzdělání. Všeobecný školní řád byl schválen pro Rakousko 1774. Zaváděl *triviální školy*, ve kterých se vyučovalo *trivium* (čtení, psaní a počítání). Reforma obsahovala i doporučenou školní docházku v trvání 6 let, která však narážela na slabě rozvinutou síť škol. Školským zákonem z r. 1805 byla vyhlášena povinná školní docházka pro děti od 6 do 12 let. Podle zásad vyučování na školách obecných z r. 1869 byla ustanovena výuka v mateřském jazyce a povinná školní docházka prodloužena na 8 let; narušovaly ji však samy úřady (např. novela zákona z r. 1883), které povolovaly zvl. venkovským dětem tzv. úlevy v posledních 2 letech docházky. Obecně platilo, že návštěva školy se obvykle omezovala na zimní období, neboť v čase polních prací musely děti vypomáhat na domácím hospodářství. Na vesnicích v jednotlivých vyučoval jeden učitel a v jedné místnosti se zpravidla soustředily děti všech ročníků. Po vzniku Československa byla 1922 zavedena osmiletá povinná školní docházka (od 6 do 14 let). 1948 byly všechny církevní a soukromé školy zestátněny, 1990 bylo toto školství opět povoleno.

Lit.: J. Šafránek: *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*. Praha 1913, 1918; *Pedagogický slovník I*. Praha 1965; *Velké dějiny země Koruny české X (1740–1792)*. Praha 2001. [ih]

škola kulturních okruhů, historizující směr vycházející z představy, že je možné stanovit místo vzniku kulturních a sociálních jevů (jednotlivě i v souborech), srovnávat je a rekonstruovat původní, *čistý* obraz několika *mateřských*, tj. dávných kultur a společností. Š. k. o. vznikla na přelomu 19. a 20. stol. jako varianta difuzionismu; byla odpovědí na kritiku difuzionistických a současně i evolucionistických metod práce. – Teorie byla rozpracována zejm. německými a rakouskými etnology (německá a vídeňská š. k. o.). Měla velký ohlas mezi muzejními pracovníky, neboť umožňovala snadnou klasifikaci mateřských kultur a společností na sbírkovém materiálu, podávajícím jen stylizovaný, a tedy neúplný obraz kultur a společností. Výrazně se také uplatnila mezi evropskými nacionalisticky zaměřenými etnografy a etnology. – Teoretické základy směru položil 1905 svou studií *Kulturkreise und Kulturgeschichte in Afrika B.* Ankermann (1895–1943). V praxi (v oblasti duchovní i materiální kultury) rozpracoval teorii na africkém materiálu zejm. německý etnolog L. Frobenius (1873–1938), autor mnoha monografií založených na výzkumech v různých částech Afriky. Souhrnný obraz svých teorií a výzkumů uveřejnil v sedmidílné práci *Erlebte Erdteile* (1925–29). K nejvýraznějším evropským etnologům pracujícím metodou š. k. o. lze počítat F. Graebnera (1877–1934), W. Schmidta (1868–1954), W. Kopperse (1886–1961) a P. J. Schebestu (1887–1967). Pro vyhodnocení amerického etnografického materiálu (indiánské kultury) použil této metody F. Boas (1858–1942). – Zatímco první studie používaly k definování určitého kulturního okruhu třeba i jediný typ kulturního jevu (srovnávací práce o lucích, sekerách apod.), studie z 20. a pozdějších let 20. stol. již dbaly při srovnávání o komplexní pohled, a to na úrovni celých systémů nebo dat charakterizujících celý systém. Výsledkem činnosti badatelů š. k. o. bylo rozdělení světa a jednotlivých kontinentů na velké kulturní oblasti, z nichž každou charakterizoval soubor tzv. základních znaků: způsoby zajišťování obživy, jevy materiální kultury (výrobní nástroje, architektura, zbraň, dopravní prostředky, oděv ad.), souhrn znalostí, typ příbuzenské i politické organizace a náboženského systému. Klasickou ukázkou publikace tohoto druhu je třídílná učebnice *Illustrierte Völkerkunde*

(1922). – Kritika poukázala na nekritické vymezování (výběr charakteristik) původních mateřských kultur či společností a na nemožnost přisoudit vznik nějakého kulturního jevu jen jedinému určitému místu, byť v rámci jednoho kontinentu (vzhledem k možnosti vzniku a vývoje nezávislých paralel). Kritizováno bylo také vymezování konkrétních hranic kulturních okruhů *ad hoc*, odporující výsledkům získaným při terénních výzkumech. – Ve 40. a 50. letech 20. stol. bylo vybudováno velké středisko pro srovnávání kultur a stanovení kulturních okruhů při katedře antropologie Yaleské univerzity ve Spojených státech. Pro získávání relevantních dat vypracoval G. P. Murdock (1897–1972) podrobný dotazník, zahrnující skoro všechny oblasti lidských činností. Tato metoda byla diskrétně užívána i v pracích československých etnografů 20. stol., podobně jako v pracích etnografů zemí socialistického tábora. S ní souvisí i tvorba etnografických atlasů a etnografická kartografie obecně. – V 90. letech 20. stol. je uznáván význam kulturních vlivů a migrací, připouští se i možnost vymezení nadetnických kulturních oblastí (kulturně-geografické oblasti). Zdůrazňována je však nutnost kritického přístupu jak k datování kulturních výpůjček, tak k datování migrací lidských skupin. V t. etnografické.

Lit.: L. Frobenius: *Geographische Kulturkunde*. Leipzig 1904; F. Graebner: *Methode der Ethnologie*. Heidelberg 1911; G. Buschan (ed.): *Illustrierte Völkerkunde I-III*. Stuttgart 1922; L. Frobenius: *Erlebte Erdteile. Ergebnisse eines deutschen Forscherlebens I-VII*. Frankfurt a. Main 1925–29; L. Frobenius: *Kulturgeschichte Afrikas*. Zürich 1933; P. J. Schebesta: *Antropologie střeoafrických Pygmejů v Belgickém Kongu*. Praha 1933; W. Schmidt (ed.): *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie*. Münster 1937; P. Murdock a kol.: *Ethnographic atlas*. Ethnology 1–6, 1962–67; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 78–79. [jkt]

školské divadlo viz pololidové divadlo

škraboška viz maska, škraboška a figurína

škůdci, obvykle živočišné způsobující škody na kulturních a užitkových rostlinách, hospodářských zvířatech, zásobách člověka, budovách a zařízeních. Š. zemědělských plodin způsobují často velké škody při kalamitním přemnožení. Nejčastěji se vyskytující škůdci jsou hmyz z mnoha čeledí, červi, měkkýši, roztoči, mnohonozky, někteří ptáci a savci. Známá jsou kalamitní napadení révy vinné révokazem, mnoha druhů rostlin mšicemi, tršněnkami, ale

i sarančaty, běláskem zelným, dřepčíky, blýskáčky, sviluškami, chrousty, obaleči, mniškami, kůrovci či květopasy a zahradních rostlin slimáky. Z obratlovců škodí často ptáci (vrabci a špačci) a z hlodavců zvl. hraboš polní, sysel, křeček a hryzci, v některých oblastech na polních a lesních kulturách mufloni, srnčí, jelení a černá zvěř. Každoroční škody způsobené na zemědělských kulturách bývají odhadovány na 10–15 % sklizně. – Na hospodářských zvířatech škodí mnoho parazitujících živočišných š. (prvoci, červi, členovci), škody způsobují též obratlovci, zvl. ptáci (dravci) a savci. Částými š. jsou bičíkovci, kokcidie, motolice, tasemnice, škravky, svalovci, plícnivky, čmeláci, komáři, blechy, vši, štenice, klíšťata, ovádi ad. Ze savců způsobují škody na hospodářských zvířatech většinou drobné šelmy a z hlodavců od 19. stol. hl. potkani. Rybám škodí dravé druhy ryb, někdy i kuňky a skokani a běžně rybožraví ptáci. Mezi š. včel se řadí živočišné napadající živé včely, plod, zásoby, popř. úly (hmyzomorky, včelomorky, roztočci, roztoči, pavouci, zavíječi, mravenci, včely zlodějky, někteří ptáci a savci). Ke š. pěstovaných rostlin a chovaných zvířat zpravidla bývá přiřazován i člověk (pytláci, zloději, původci otrav). – Š. často napadají zásoby. K nejrozšířenějším š. zásob patří roztoči, švábi a rusi, brouci (kzozjed, lesák, červotoč, potemník, pilous, zrnokaz), motýli (mol, zavíječ) a ze savců zvl. myši, hryzci a potkani. Dřevo napadají nejčastěji červotoči, tesařci, ale i houby a bakterie. Mezi š. lesa se zařazují myši, hraboši, srstnatá a pernatá zvěř, plži, semenožraví ptáci, hmyz škodící okusem, žírem, ohryzem a přenosem patogenních mikroorganismů, ale i polocizopasné zelené rostliny (jmelí, ochmet) a parazitující rostliny. Zvlášť nebezpečné pro les bývá kalamitní přemnožení kůrovce, mnišky, chrousta apod. – Praktická ochrana před š. byla a je velmi různorodá a diferencovaná podle druhu napadeného organismu nebo předmětu, druhu škůdce i znalostí a technických a ekonomických možností hospodáře. Ochranné prostředky a způsoby jsou velmi rozmanité: hlídání, plašení, odchyt, ploty, ohrady, zábrany, způsoby skladování, úprava zemědělských produktů, mechanické a chemické ničení š., využívání odpuzujících prostředků a další.

Lit.: J. Bartoš – P. H. Verner: *Ochrana proti skladištním škůdcům a chorobám*. Praha 1929; V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*. Praha 1930; A. Pfeffer a kol.: *Ochrana lesů*. Praha 1961; V. Veselý a kol.: *Včelařství*. Praha 1985. [zt]

šófar [hebr.], šofar, šaufor, keren, židovská trouba, židovský (beraní) roh – velmi plochý a úzký zvřecí roh s vydlabaným malým nátrubkem, užívaný celosvětově výhradně v židovské liturgii. Rituelní dechový nástroj, užívaný v č. zemích do 2. světové války asi ve 240 židovských obcích s 200 000 věřícími v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Při likvidaci židovského obyvatelstva byl Němci shromážděn majetek náboženských obcí, včetně téměř 700 šófarů; jsou uloženy ve *Státním židovském muzeu v Praze*, kde tvoří největší sbírku šófarů na světě. V ostatních českých muzeích se nachází ještě asi 50 dalších exemplářů. – Šófary byly vyráběny ve specializovaných dílnách, poněkud v oblasti Haliče. Některé byly do č. zemí příležitostně přiváženy z Palestiny. Podle Starého zákona měly být vyráběny z beraních rohů. Téměř všechny jsou však z rohů kozích, výjimečně z antilopích. Důvodem je pravděpodobně velmi těžká opracovatelnost beraních rohů. Šófary se vyskytují v pěti hlavních tvarech; jsou přímé, kyjovitě zahnuté, srpovitě zahnuté, ostře lomené a šroubovicově stočené (z antilopích rohů). Jejich délka se pohybuje od 30 do 110 cm, v průměru kolem 45 cm. Aby bylo možné roh vytvarovat a především silně zploštit, musel být několik hodin vařen v oleji, čímž změkkl tak, že mohl být patřičně naformován ve speciálním dřevěném přípravku. Po několika dnech chladnutí v přípravku si již podržel požadovaný tvar. Teprve potom byl ohoblován a vně i zevnitř obroušen a oškrabán, až na sílu stěny 1–3 mm. Okraj jeho roztrubu byl ozdobně ořezán, přičemž bylo většinou využíváno a respektováno přirozené zakončení rohu. Někteří výrobci pak okraj roztrubu znovu nahřívají a jeho části vyhýbali směrem ven z nástroje do podoby okvětíhých lístků. Špice rohu byla odřezána, takže vzniklo mírně eliptické čelo budoucího nátrubku o průměru asi 10–12 mm, v jehož středu byl vyvrtán otvor o průměru asi 3 mm až do dutiny rohu. Vlastní nátrubek s ostrými okraji byl pak trychtýřovitě vydlaban do hloubky 5–10 mm. Následovala fáze leštění š. do vysokého lesku, event. jeho další zdobení rytím ornamentů a počátečních veršů z *Žalmů*. Vrypy pak byly většinou vyplňovány černou olejovou barvou. Některé dílny využily silného materiálu rohu a vyřezávaly na vnější straně jeho ohybu figurku beránka. Pro tyto zvlášť zdobené šófary byla vyráběna speciální dřevěná, kožená nebo lepenková pouzdra. Ostatní šófary byly přechovávány v plátěných obalech. Nejvzácnější šófary z antilopích rohů bývaly v užší části kolem nátrubku oková-

ny stříbrným nebo zlatým plechem jako ochranou před poškozením. – Troubení na š. bylo velmi namáhavé a obtížné. Malý nátrubek se (podobně jako kdysi u bílého cinku) držel mezi vnější částí jedné strany rtů. K správnému nátisku si mnozí šófaristé pomáhali tím, že zbývající stranu rtů pevně tiskli prsty druhé ruky. Roztrub š. při hře směřoval do strany. Na nástroj je možné vyloudit dva vysoké, velmi hlasité, ostré a pronikavé tóny, většinou v intervalu sexty. Jen nejlepší šófaristé dovedli na vybrané nástroje zahrát ještě třetí tón o oktávu výše nad tónem základním. Tohoto tónu se však při obřadech v českých židovských obcích nepoužívalo. Na š. se vytrubovaly čtyři konfigurace tónů, *tekiáh*, *tekiáh gedoláh*, *gedoláh* a *ševarim* (*ševurim*), což bylo předepsané střídání tónů různé délky v několikerém rytmu. Jednotlivé konfigurace se střídaly se zpíváním nebo vyvoláváním jejich názvů. Na š. se troubilo v synagoze pouze v měsíci *elul* (srpen/září) o svátku *Roš hašana* (židovský Nový rok) a 10. *tišrít* (září/říjen) o svátku *Jom kipur* (Den všeobecného odpuštění). Po celý rok pak byl š. uložen v synagoze na čestném místě vedle *Arón ha-kodeš* (schránka na tóru) a nesmělo se na něj troubit. Existovala jen jediná výjimka: na š. se troubilo i tehdy, jestliže se věřícím oznamovalo vyloučení žida z náboženské obce. K tomu však sloužil jiný nástroj, černý š., vyrobený z černého rohu. Š. určený k troubení o svátcích musel mít světle žlutou barvu bez jediného kazu nebo stopy jiné barvy. Šófarý se často poškodily; vylomila se část nátrubku, vytvořila se prasklina v místě největšího zploštění, začaly plesnivět. Tyto nástroje se nesměly více používat a nikdy se neopravovaly. Zůstaly uloženy v synagoze a obec musela opatřit š. nový. Na š. mohl troubit buď rabín, nebo kantor. Jejich výkon byl celou obcí bedlivě sledován. Posuzovala se čistota a trvalost tónu a jistota při nasazení. Podle toho bylo usuzováno na průběh a úspěšnost dalšího roku. Proto přes zákaz troubení mimo synagogu měli šófaristé většinou doma ještě jeden nástroj, na který potají během roku cvičili. Troubení židů při svátcích neuniklo pozornosti jejich křesťanských spoluobčanů, patřilo k podzimnímu zvukovému koloritu obcí se synagogou a vztahovalo se k němu mnoho pořekadel a pranostik.

Lit.: L. Kunz: *Organologická měření sbírky šofarů v SMŽ v Praze*. In: *Lidová píseň, hudba a tanec*. Brno 1987, s. 132–145; A. Baines: *The Oxford Companion to Musical Instruments*. Oxford 1992, s. 307. [pk]

šoltýství viz fojtství

šotyš [z něm.], šotyška, skotská – pův. skotský lidový tanec v třídobém taktu, který v 18. stol. významně ovlivnil středoevropskou kulturu v oblasti společenského tance. Franc. se nazývá *écossaise*, něm. *Schottisch*. Od 1. čtvrtiny 19. stol. se ustálila jeho dvoudobá verze, která pocházela z Francie. Při svém šíření Evropou se š. pův. prováděl v řadových formacích, po proniknutí do širších vrstev získal charakter párového tance. V obou podobách a jako kontratanec byl např. zaznamenán pod názvem šmikoranda ve sbírkách lidových písní a tanců na přelomu 19. a 20. stol. Objevuje se zde také jako trojicový dvojtanec, kde osmitaktový útvar prováděný polonézou je vystřídán šestnácti takty polky se zátočkami. Š. úzce souvisel s instrumentálními kompozicemi ke společenskému tanci a vytvořil si varianty pod různými názvy (školácká, písmeny, litery). Charakteristickým tanečním prvkem se stala kombinace přeměnného kroku, prováděného většinou s mírným pohupem, a poskoku, někdy byly připojeny zátočky za lokty, prováděné drobnými běhovými kroky. Š. se dlouho udržel v lidovém tanečním repertoáru a byl zaznamenán v mnoha oblastech Čech a Moravy, např. na Královéhradecku, Rychnovsku, Hořicku, Nymbursku, Chodsku a v Pojizeří.

Lit.: A. Rublič: *Písně a taneční popěvky na Hořicku*; J. N. Hynek: *Národní tance na Hořicku*. Obě práce in: *Národopisný sborník okresu hořického*. Hořice 1895, s. 386–400, resp. 412–417; Č. Holas: *České národní písně a tance I–VI*. Praha 1908–1910, IV, s. 159, V, s. 210; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 56, 78, 79, 102; Z. Jelínková – R. Kubeš: *Horácké tance*. Havlíčkův Brod 1956; J. Michal a kol.: *Písně a tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 120–121; P. Krejčí: *Pojizerské a podještědské tance*. Liberec 1963, s. 31, 92–95; V. Socha: *Lidové tance na Lašsku*. Ostrava 1986, 2. vydání. [hl + ds]

šoupavá viz sousedská

šovinismus [z franc.], vystupňovaný agresivní nacionalismus, projevující se nekritickým přeceňováním vlastního národa, nesnášenlivostí a nenávistí k jiným, zejm. sousedním národům. Výraz je odvozen od postavy napoleonského granátníka Chauvina, známého z divadelní hry bratří T. a H. Cogniardových *Tříbarevná kokarda* (1831). Vyjadřuje slepou víru v nadřazenost vlastního národa, odmítá rovnoprávnost národů a jakoukoli etickou náplň národního vědomí a cítění. Ve vztazích mezi národy hlásá tato ideologie zásadu boje všech proti všem, přirozený

výběr v duchu *sociálního darwinismu* a přežití mocnějších a schopnějších. Ve své mimořádně agresivní podobě, zv. v angličtině *jingoismus* (podle zvolání kouzelníků při úspěšném provedení triku), jinak též *integrální nacionalismus*, se š. rozšířil v období vystupňovaného soupeření koloniálních velmocí v posledních desetiletích 19. stol. Jeho organizační základnou byl v Německu *Všeněmecký svaz*, ve Francii *Action Française*, v Anglii *Navy League* a podobné expanzionistické organizace.

Lit.: C. J. H. Hayes: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York 1931, 8. vyd. 1963; E. Lemberg: *Nationalismus I: Psychologie und Geschichte*. Reinbek bei Hamburg 1964; P. Alter: *Nationalismus*. Frankfurt a. Main 1985. [jk]

špalíčková konstrukce viz krčková konstrukce

špalíčková píseň viz kramářská píseň

špek viz slanina

špenzr [z angl.], špenzl – krátký přiléhavý kabátek nošený jako svrchní oděv. Rozlišuje se š. mužský a ženský. – Mužský š. se objevil se na počátku 19. stol. v pánské módě pod anglickým vlivem, v lidovém prostředí nejdříve ve středních Čechách. Šil se bez šůsků, byl krátký do pasu (na Kravařsku kratší než vesta), měl přeložený límeč, klopky a dvouřadové zapínání. Stal se oblekem mládenců. Přetrvával jako označení různých všedních mužských kabátků často do konce 19. stol. – Ženský š. byl svrchní krátký přiléhavý kabátek

s hlubokým výstřihem a velkým límcem, v pase přitažený páskem (*pinta*) a opatřený měkkými šůsky. Výrazné byly rukávy, na ramenech velmi široké, nabírané, u zápěstí úzké, často vycpávané vatou (*šunkové*). Š. se šil ze sukna, cajku, ale i z hedvábných látek a vlněných materiálů (např. tibetu), na všednější použití z kartounu. Výzdoba se soustřeďovala na límci: výšivka a krejčovská aplikace i konfekční, kupovaná. Rozšířil se hl. v Čechách v 2. čtvrtině 19. stol., ne však obecně. Ovlivnil i staré kabátky, které se mu přizpůsobily stříhem rukávů. Na Chodsku přechod ke špenzrům tvořily měkké dvouřadové kabátky s červeně podšitými šůsky a páskem, jehož konce visely dolů. Vyšivaly se na pásku, vpředu a na koncích rukávů. Blatský š. šůsky neměl, byl zdobený na límci, manžetách a na pásku stuhou odlišné barvy, než měl kabátek. Špenzry na Třeboňsku a Jindřichohradecku si dlouho udržovaly oblíbené barvy, modrou nebo zelenou. Pod vlivem středních Čech se zdobily našíváním šňůrek, prýmků, knoflíků. Na Hlinecku si podržely starý název kabátek a zdobily se aplikací a pozamentérií. Špenzry z poloviny 19. stol. byly vlastně už dalším vývojovým stupněm kabátek: byly upnuté až ke krku a měly malý límeček jako kacabajky. Na Litomyšlsku se jako první změnil stříh rukávů starých kabátek, obloukovité nebo trubkovité záhyby dole byly vystřídány obvyklými faldíky s pintou. Na Náchodsku měly vpředu zvláštní kovovou přezku, zdobenou i granátky. Nejrychleji podléhaly módním změnám ve středních Čechách. Po r. 1834 měly rukávy položené velmi nízko, v polovině 19. stol. se upínaly ke krku a tvořily přechod ke kacabajkám. V západní části Moravy a ve Slezsku se š. rozšířil obecně. Byl běžný na Drahanské vysočině, na Vyškovsku a na jihozápadní Hané, kde se pro něj rozšířil název *marýnka*. Měla zcela stříh mužských kabátek a také název ukazuje na vliv mužské módy; přecházel na špenzry i na ostatní kabátky jimi ovlivněné. Ujal se na vých. Brněnsku a až ve 4. čtvrtině 19. stol. na Kloboucku-Ždánicku spolu se stříhem, který v té době již na Brněnsku vycházel z užívání. Šířil se dále na Kyjovsko a do Vracova. Protože se tu marýnky nosily bez šátku na krk, výstřih se stahoval šňůrkou. Na Kloboucku, Ždánicku a na Hané stačil výstřih kryt velký nabíraný límec rukávů. Na Uherskobrodsku se rozšířily pozdní varianty těsného š. se šunkovými rukávy, reminiscencemi na pintou v pase, ale bez límce. Nosily se krátce, stejně jako na Luhačovicích a jinde. Marýnky či *kamizoly* se šily z dobových i levnějších látek, patřily k všednímu nebo

polosvátečnímu oblečení, zatímco na významné příležitosti se braly kabátky *lajbly*. Na Kyjovsku se marýnka u zapínání zdobila výšivkou. Jinde na Moravě či ve Slezsku se špenzry nijak zvlášť nezdobily. S jejich výskytem se začíná lidový oděv nivelizovat a urbanizovat.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 33–35; M. Ludvíková: *Kroj střední Moravy na počátku 19. století*. Etnografie národního obrození 1. Praha 1975, s. 12–36; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů II. Přerovský kraj*. ČMMZ 70, 1985, s. 253–268; M. Ludvíková: *Neznámé prameny ke kroji na Hané*. Brno 1987; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 57–58; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů IV. Obrázky ze Sudetoněmeckého archivu*. FE 26, 1992, s. 3–14; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů V. Kroje na západní Moravě*. FE 27, 1993, s. 19–33. [ml]

šperk, vžitě označení pro ozdobné předměty z kovů, jejich slitin, drahých kamenů, perleti, rohoviny, skla. Drahé kovy se v lidovém prostředí na rozdíl od š. v městské oděvní kultuře vyskytují v omezenější míře. Vedle starších druhů š. se jako součást lidového odívání na konci 19. a na počátku 20. stol. stále častěji a výrazněji uplatňovala bižuterie, která sice vycházela ze starších tvarů lidových šperků, ale vznikala v sériovém provedení s využitím levnějších materiálů, jako např. plechu, korálků či sklíček. Její výroba byla soustředěna hl. v okolí Jablonce n. Nisou, Turnova a Semil a ve 20.–30. letech 20. stol. zcela ovládla trh. – Nejstarší dosud známé doklady lidových šperků pocházejí z konce 18. stol., ucelenější představu poskytují až šperky z 19. stol. Jejich výroba spočívala v rukou místních kovářů a klempířů, ale také šperkařů, kteří pracovali s větší rutinou a zpravidla pro širší okruh zájemců. Využívalo se k ní železo, olovo, mosaz, pakfong (niklová mosaz), stříbro, rohovina, perleť, sklo a drahé kameny. Z technik zpracování kovu dávali přednost lití do forem, tepání, prořezávání nebo rytí. – Šperkem se demonstrovalo sociální zařazení jeho nositelů; projevovalo se výrazněji výběrem materiálů, než estetickou hodnotou výrobků, které plnily vedle kráslicí funkce též praktickou funkci: spínaly oděvní součástky, zpevňovaly účes apod. Různé přezky u střeveců a klobouků, lité bez mimořádné nápaditosti z mosazi nebo pakfongu, imitovaly vzory módních doplňků měšťanského oděvu. Přezky u opasek, obecně rozšířené v č. zemích, nedosahovaly takové tvarové

rozmanitosti jako na slovenském území. K sepnutí výstřihu u rukávů sloužily volné spony, v záp. Čechách zv. *spinátka* nebo *zapínátka*. Na Chodsku v průběhu 19. stol. vytvořily pozoruhodnou vývojovou řadu od tvarově prostých z olova a cínu až po zdobené stylizovanými ptáčky, postupně doplňované granátky, ke konci 19. stol. korálky navlečenými na drátčích. Oblíbené jehlice (*blunky*) s nápadnými foukanými sklíčky, určené do svatebních účesů a ke spínání šátků na prsou, přetrvaly do 20. stol., kdy se staly výhradně továrním produktem. Muzejní doklady potvrzují výskyt mosazných spon v dalších č. krajích, např. z Chebska, Broumova a Náchodska. Na Těšínsku se k ženským rukávcům odlévaly ze stříbra nebo jeho slitin, popř. se opatřovaly filigránem nebo přívěsky. Mužské košile se u krku zpravidla zapínaly na celém území obyčejným špendlíkem. Typickou sponou u mužských košil na Valašsku byla *kotula* (též *spinka*, *zapínák*) kulatého tvaru, nejčastěji perleťová, ale také kostěná, mosazná, výjimečně stříbrná, zdobená rytým ornamentem. Podobnou, o něco menší používaly na Valašsku ženy k rukávcům. Přišité stříbrné spony spojené řetězky byly na Náchodsku určeny pro živůtky a kabátky. Slezské stříbrné spony (*klamry*, *hočky*) s bohatými kompozicemi stylizovaných květů a zomorfních i antropomorfních motivů se

vyrovnejí po obsahové i formální stránce projevům profesionálního užitého umění. – Jehlice do vlasů používaly hl. svobodné dívky ke sváteční úpravě účesu, dále nevěsty a družičky. Zhotovovaly se v různých délkách z proužku mosazného plechu, vybíhajícího na jedné straně v ozdobné zakončení. Předcházely jim jehlice železné a měděné. Různých variant se dosahovalo postříbřením, vložením barevného sklíčka na jednom konci, po polovině 19. stol. přívěsky z korálek a drátků, popř. přidáním zrcádek či pošitím brokátém. Ve 2. polovině 19. stol. se stávaly častěji produkty tovární výroby. Jehlice do vlasů, z nichž esteticky nejpůsobivější pocházejí z Plzeňska, byly rozšířeny na celém území Čech. Přetrvaly v lidovém oděvu až do poloviny 19. stol. Místní kováři je zdobili vbíjeným ornamentem a prosekáváním, někdy letopočtem a jménem majitelky. Pro severových. Čechy byly v 1. polovině 19. stol. charakteristické mosazné jehlice zdobené plastickým i rytým ornamentem s barevným sklíčkem na jednom rozšířeném konci. Vedle nich se uplatnily též prostší, lité mosazné jehlice ve tvaru protáhlého trojúhelníku. Středočeské nevěsty a družičky dávaly v 1. polovině 19. stol. přednost efektním třaslicím opatřeným přívěsky z korálek na drátěných očkách. Ve 2. polovině 19. stol. mizely řemeslně vyráběné jehlice z běžného užívání; nahrazovala je továrně vyráběná bižuterie s lfbivými kaménky a celuloidovými kvítky. Na Moravě jsou jehlice do vlasů podstatně méně doloženy. Ve slavnostních účesech se vyskytovaly na záp. Moravě a na Brněnsku (*žička*). – Tvarování účesu napomáhaly na Litomyšlsku též loubky, pružné obroučky z mosazného plechu, někdy postříbře-

ného, které si vdané ženy kladly pod čepce tak, aby bylo vidět jejich ozdobné konce s barevnými sklíčky na lících. Jejich výskyt skončil s počátkem 19. stol. Účesy zpevňovaly v Čechách a na záp. Moravě také hřebeny. Na Chodsku dodávaly hlavě v šátku svou výškou a posazením v týle charakteristický vzhled. Vedle nenáročných rohovinových hřebenů se mnohé na území Čech zdobily prořezávaným ornamentem nebo kovovým tepaným a rytým nástavcem. Hřebeny zdobené stříbrnou intarzií, zlacením či zhotovené ze želoviny pocházely od zručných řemeslníků. – Knoflíky byly v lidovém oděvu určeny spíše k výzdobě než k zapínání. Mužské vesty a krátké i dlouhé kabáty zdobily celé řady knoflíků, přestože se tyto součástky zapínaly jen na jeden či dva háčky a dírky nebyly často prostřiženy, nýbrž jen vyšity. Starší ploché knoflíky vycházely z předloh 18. stol., kulaté vypouklé knoflíky se objevovaly nejčastěji až v 19. stol. Cínové a olovené knoflíky si často odlévali do kamenných kadlubků krejčí sami, mosazné a stříbrné zhotovovali specializovaní řemeslníci, z nichž nejproslulejší působili ve Slezsku. Zvláštní péči věnovali knoflíkům na Valašsku, kde zastupovaly veskerou výzdobu některých soukenných součástek; říkalo se jim *gombíky* či *bombíky*. Kromě obyčejných, litých, používali mosazné gombíky ozdobené červeným broušeným sklíčkem. Župice byly po okraji jednoho předního dílu posázeny olovenými gombíky, proti nimž byly na druhém dílu našity protáhlé olovené *makošky* či *pakošky*. Bohaté rodiny si mohly dovolit stříbrné filigránové knoflíky, zdobené popř. růžicí ze skla. Také ženské oděvní součástky se zdobily podobnými kovovými knoflíky se skleněnou výplní, nákladné šuby bývaly opatřeny stříbrnými knoflíky. V ženském oděvu se více uplatňovaly skleněné a porcelánové knoflíčky, od 20. let 19. stol. též perleťové, když se rozvinula perleťářská výroba v proslulých centrech jako Žirovnice, Přelouč, Labská Týnice, Jedovnice, Senetářov a Ostrov na Moravě. – Ke skupině šperků vznikajících výhradně z estetických pohnutek patřily náhrdelníky, v nichž se obzvláště odráželo sociální postavení jejich majitelů. Někdy posloužily i lehké dostupné materiály, jako v j. Čechách hřebíček kombinovaný se skleněnými korálky. Nejvíce se těšily oblibě v majetnějších vrstvách v Čechách, na záp. Moravě a na Těšínsku korálové a granátové náhrdelníky. Jejich cena se řídila tím, zda byly sestaveny z jedné, či více šňůr a doplněny stříbrnou, či zlatou mincí. Náhrdelníky ze skleněných perliček se na Táborsku

zdobily též mincemi, prostší tvořila pouze řada umělých korálek. Stříbrné řetízkové náhrdelníky ze záp. Čech, zdobené filigránovými i tepanými ozdobami, mincemi a granáty, patří do sféry užitého umění. – Prsteny se krásily symbolickými motivy, jako zámečkem, srdíčkem apod. (projev lásky). Snubní, dětské a pečetní mužské prsteny se dochovaly řidčeji. Starší prsteny nebývaly zdobené kamenem, spíš vylišovaným motivem, popř. reliéfem posvátného obrazu poutního místa. Prsteny olovené neměly dlouhého trvání, nejčastěji se pořizovaly litinové a mosazné. Mosazné, řemeslně vyráběné, se též postříbřovaly, vzácnější byly stříbrné. Z časů 1. světové války pocházejí prsteny, které zhotovovali frontovní vojáci z nábojnic, a to jak pro sebe, tak i pro své ženy a milenkyni. Rozvoj bižuterního zboží přinesl mnohé inovace, např. prstýnky se sklíčky. – Na Moravě byly šperky podstatně méně rozšířeny než v Čechách. Svěbytnou skupinu šperků představují především doklady z Těšínska, zpracované na vysoké estetické i řemeslné úrovni. Kromě zmíněných sponek a přezek k rukávcům a živůtkům byly nejzdobnějšími šperky náhrdelníky (*orpant*) a řetízkové závěsy (*pródek*), které se upevňovaly na ramínka živůtků. Okázalou ozdobou byl pás k ženskému kroji sestavený z tepaných a filigránových částí, na nichž byla zavěšena síť z řetízků a dalších filigránů. Těšínské šperky se zhotovovaly ze stříbra, zdobnější části se někdy ještě pozlacovaly. Obdobný charakter s bohatým využitím řetízků, filigránů a zavěšených mincí (medailí) mají šperky na územích osídlených do poloviny 20. stol. německým etnikem, zvl. v záp. Čechách.

Profesionálně ražené křestní medaile, vyskytující se v č. prostředí z větší části jako importy od 2. poloviny 16. stol., se opatřovaly oušky a nosily se zavěšeny na řetízcích. Do lidových vrstev pronikaly sporadicky, protože byly poměrně nákladné. Z městského prostředí se od 2. třetiny 19. stol. rozšířily také vlasové šperky, vyjadřující symboliku přátelství, lásky a vztahu k zesnulým.

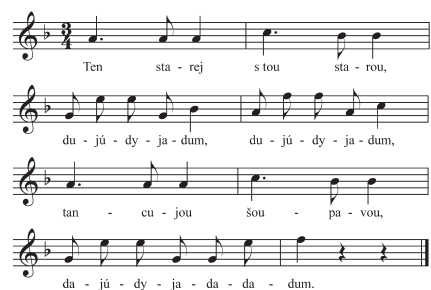
Lit.: E. Domluvil: *Knöpfe und Spangen der mährischen Walachen*. Berichte aus dem Knopf-Museum 2, 1918, s. 24; 3, 1918, s. 56; česky *Knoflíky a spony moravských Valachů*. Zprávy Waldesova musea 3, 1918, s. 48–50; V. Havelková: *Některé šperky naše lidové*. NSČ 6, 1900, s. 38–49; L. Lábek: *Lidové šperky západočeské*. Plzeň 1937; B. Šotková: *Sklo ve výzdobě lidového kroje*. VL 4, 1952/53, s. 58–84; H. Johnová: *Lidové šperky československé*. VL 5, 1953, s. 311–355; H. Johnová: *Sponky jako součást lidového oděvu*. SN 6, 1958, s. 3–126; J. Orel: *Perletové spony k valašskému kroji*. Val. 10, 1966, s. 36–42; H. Johnová: *Lidové hřebeny do vlasů v Československu*. ČNM C 36, 1967, s. 230–236; V. Tomolová: *Stříbrné krojové šperky ve sbírkách Vlastivědného ústavu v Českém Těšíně*. Těš. 1977, č. 3, s. 14–20; NEČVU II, s. 837–838; ELKS II, s. 238; A. Křížová – R. Jeřábek: *Vóta a křestní medaile*. In: Poutní místo Vranov. Vranov u Brna b. r. [1996], s. 97–105; A. Křížová: *Vlasové šperky 19. století*. Starožitnosti a užité umění 1995, č. 4, s. 2–3; V. Jakoubčová – T. Řídkošil – M. Kotrlý: *Užití českého granátu a skelné kompozice v lidové kultuře*. In: Granát-pyrop. Turnov 1997, s. 14–21; V. Tomolová: *Těšínské krojové šperky*. In: Těšínsko II. Šenov u Ostravy – Rožnov p. Radhoštěm 2000, s. 238–240; A. Křížová: *Loketský zlidovělý šperk*. NR 2002, s. 40–43.

[aj]

šraml [z něm.], pololidová hudba vídeňských kaváren a hospod. Něm. se nazývá *Schrammelmusik* po vídeňském hudebníkovi Johannu Schrammlovi (1850–1893), který založil (1877) instrumentální soubor ve složení dvoje housle, harmonika a kytara. Po jeho vzoru bylo zakrátko ve Vídni několik desítek takových hudebních seskupení. J. Schrammel složil pro tyto soubory nejméně 150 skladeb, zpívaných vídeňskou němčinou, jež byly brzy považovány za lidové písně. Původní repertoár vídeňských šramlů se kolem r. 1890 rozšířil o pochody, valčíky, pouliční popěvky a pottpouri od nejrůznějších, většinou anonymních skladatelů. V posledním desetiletí 19. stol. byla původní španělská kytara vyměněna za dvoukrkou šramlovku, která vedle akordického doprovodu mohla vytvářet i basový doprovod. Přibližně v téže době přibraly některé šramly i klarinet ve vysokém ladění F s rozsahem a–b³, který střídavě s prvními houslemi plnil funkci primu. Baskytara i oktávový klarinet nebyly běžně vyráběnými nástroji. Jejich výroby se však ujaly kraslické a schönbašské manufaktury a fabriky, které se staly jejich hlavními dodavateli v Rakousko-Uhersku. Móda kavárenských šramlů se na počátku 20. stol. dostala do Bratislavy a do Brna a nevyhnula se, byť v daleko menším měřítku, ani Praze, Liberci, Plzni a Ostravě. Šramly se dostaly i na český a moravský venkov. Přinesli je tam především rakouští skláři, kterým většinou nevyhovovaly místní vesnické kapely. Mezi sklářskými šramly a tradičními venkovskými kapelami probíhaly často urputné soubory, např. ve 20. letech 20. stol. v Dobroníně, Antonínově Dole a Střelecké na Jihlavsku. Mezi českým obyvatelstvem měl a dosud má název šraml spíše hanlivý význam. Označují se tak špatné lidové kapely, i když hrají ve zcela jiném složení než původní š. vídeňský.

Lit.: H. Mailler: *Schrammelquartett*. Wien 1943; R. A. Meißl: *Die Schrammeldynastie*. St. Pölten 1943; P. Kurfürst: *Poslední skřipkaři na Jihlavsku*. NA 16, 1979, s. 107–118. [pk]

štajdyš [z něm.], Steierisch, Steier, štajr, štajryš, bajdyš – třídobý český a německý tanec, který vznikl pravděpodobně v oblasti Štýrsko. Je příbuzný s lendlerem (*ländler na štajerský způsob*). Na území Čech a Moravy se objevoval pod názvem tajč, na Hlinecku a v moravské části Vysočiny jako bajdyš. Základním tanečním krokem š. je pomalejší valčíkový krok, zakončený zřetelným zhoupnutím do polovýponu. V Čechách se nazýval šou-pák, v Německu Schleifer. V jednotlivých

Tanec štajdyš. Záluží u Kovářova, Holas IV, 1909, č. 245

oblastech si tanečníci vytvářeli různé varianty tohoto kroku, o nichž se vyjadřuje ve svých *Miniaturgemälde* znalec pražského hudebního života W. A. Gerle jako o *slovansky kodifikovaných*. V německé fraše v českém překladu *Honza Kolohnát z Přelouče* (1806) je zmínka o tom, že *u Kurfürstů v hospodě se bude tancovat celej štajryš, celej Deutsche*. Podle A. Waldaua (1837–1882) stejně tak jako ve sbírce J. Michala (1886–1961) byl š. totožný s tancem tylora. Podle popisu se tancoval volně na tři kroky, které však neodpovídaly motivu sousedské, protože měly mazurkový charakter. Sběratel J. Zemánek poznamenává, že tento šou-pák (tylora) se na Nasavrcku tancoval jako tanec skupinový s podtáčením děvčete pod šátkem, s proplétáním a zátočkami jednotlivých párů. Na Karlovarsku se Steier ztotožňoval s houpavým Schleiferem. Písně k českým štajdyšům měly, zejm. na Chodsku a v záp. Čechách, převážně milostně žertovný charakter, v německé verzi A. Waldaua je š. spojen se sentimentální vlasteneckou písní.

Lit.: W. A. Gerle: *Miniaturgemälde aus der Länder- und Volkerkunde, der Sitten, Gebräuchen, Lebensart und Kostümen verschiedenen Völkerschaften aller Welttheile III. Böhmen*. Pest 1823, s. 119; A. Waldau: *Böhmische Nationaltänze*. Praha 1859, s. 26; K. J. Erben: *Nápěvy prstonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 293; Č. Holas: *České národní písně a tance I*. Praha 1908, č. 79; J. Zemánek: *Tance našich okresů*. In: Chrudimsko a Nasavrcko III. Chrudim 1912, s. 590; Č. Zibr: *Honza Kolohnát z Přelouče*. ČL 25, 1925, s. 210–217; J. Michal: *Písně a tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 181–182. [hl]

štanďrle viz loučení se svobodou

štěbenec viz klarinet

štedrovečerní večere, pokrmy a nápoje podávané o Štědrém večeru, hl. jídla z obilovin a luštěnin, bílé maso a ovoce. Š. v. byla

spojena s vírou, že se v příštím roce urodí a vydaří v přímé úměře k bohatosti stolu. Kromě chleba a bílého pečiva se podávaly pokrmy z prosa, krup, krupce, krupice, místy z pohanky a rosy, hrachu, čočky, na Moravě a ve Slezsku také z fazolí. Luštěniny, ovoce, mák, houby a ořechy byly symbolem plodnosti, hojnosti a bohatství. Jen místně se připravovaly pokrmy z tuřínu či kvaky (Litomyšlsko, Vizovicko). Česnek, šípek, med (také symbol soudržnosti) a petrželová nať zase měly zajistit zdraví a sílu. Medem se dále kapala krupičná kaše, spařované buchtičky, mazaly se jím oplatky, které si členové rodiny podávali, nebo si z nich navzájem ulamovali. Na vých. Moravě a místy ve Slezsku byl med součástí vánočního obřadního chleba (*osúch, poplamok, šcedrak, polazník*). Některé tvary figurálního pečiva měly urychlit nebo zajistit návrat slunce či jara (klíč, žebříček, ptáček, zvířátka). Pečivo z vlastní mouky symbolicky sloužilo k ochraně a zdraví lidí i dobytka, bylo prostředkem proti škodlivým silám a nemocím, s jejich pomocí se též věštilo (zapékání mince do chleba). Ovoce se jedlo při š.v. čerstvé i sušené. – Určitá víra nebo pověrečné úkony se vážaly i k přípravě pokrmů a stolování: hospodyně se rukama od těsta měla dotýkat stromů, aby hojně rodily; při pečení měla ona nebo děti vyskakovat, aby se vánočky nesrazily; zbytky těsta či výškrabky se dávaly po š. v. (o půlnoci) dobytku do pití, aby byl zdravý a plodný; dobře upečená vánočka znamenala pro rodinu zdar, zdraví, kdežto sražená či připálená neštěstí, nemoc, smrt; první vánočku obdržel hospodář, aby se mu urodilo pěkné obilí; chléb nebo vánočka měly po celou dobu š. v. ležet na stole (někde byly určeny pro duše zemřelých, které se o štědré noci vracejí do příbytku a hodují), skrojek z takového chleba se uchoval, aby zajistil dostatek; studni se dávaly drobky z pečiva, aby měla čistou vodu, lišce, aby neškodila drůbeži, myším, aby neničily úrodu, větru či meluzíně, aby neškodily. – Charakteristickým znakem š. v. byla hojnost pokrmů, nejčastěji se objevují v počtu 6, 9, 12 (magická čísla). Podle pamětníků z 2. poloviny 20. stol. se bohatým stolem vzdávala čest jídlu, které živilo rodinu po celý rok. Proto se také mělo, alespoň symbolicky, pojišť něco zeli, hrachu, ovoce, napít se mléka. Brambory se mezi tradičními pokrmy š. v. neobjevují (pouze v chudých rodinách). Až v průběhu 20. stol. pronikají do š. v. ve formě bramborového salátu, popř. kaše. – Z církevních řádů, týkajících se půstu, i z jiných pramenů je zřejmé, že mezi pokrmy š. v. patřily ryby, sýr, ovoce, pečivo (jmenovitě *calty*,

ploché, později pletené pečivo, podobné vánočkám). Ryby byly v období rozkvětu rybníkářství rozšířeny i mezi chudými vrstvami obyvatelstva č. zemí, ale s jeho úpadkem koncem 17. stol. se ryba stala pokrmem zámožnějších rodin (především štika, kapr, losos, candát, pstruh). Lišily se i úpravy ryb, pro chudší rodiny ve městech to byla převážně sušená treska (*štokfiš*) a herynky (do salátu). V zámožnějších rodinách se podával kapr upravený *na černo* i obalovaný, někde předkládali bobří ocas, popř. vydru, šneky, hlemýžď, humry (patřící mezi postní pokrmy). – Š. v. se v rodinách podávala v určitém pořadí a pokrmy se každoročně upravovaly stejným způsobem, přejímala je generace po generaci, takže pokrmy š. v. zůstávají nejkonzervativnější složkou stravy vůbec a nejdéle si udržely svá regionální specifika. – Š. v. začínala ve chvíli, kdy byly práce v hospodářství ukončeny, nebo když vyšla první hvězda. Všechny pokrmy měly být na stole, aby hospodyně nemusela od večere vstávat. Š. v. zahajoval hospodář modlitbou, pak si zúčastnění podávali vzájemně oplatky s medem. Jako první přišla na stůl polévka luštěninová, houbová, kyselá mléčná nebo praženka. Na Náchodsku se vařila polévka z prosa, na vých. Moravě ze všech plodin, jež poskytovalo hospodářství, na Valašsku zv. *štědračka*. Rybí polévku dělali na vsi jen výjimečně, v měšťanských rodinách už běžně. Nejčastějším hlavním chodem v Čechách bývala zapečená kaše z jáhel, z ječných krupce nebo z rozmočené housky (Podkrkonoší), také sladký či studený krupovník (*kuba*), který se jedl i v následujících dnech (Podkrkonoší). Na Moravě a ve Slezsku to byla nejčastěji krupičná kaše s medem nebo posýpaná, maštěná máslem, místy se dělávaly šišky či *slíže*, připomínající tvarem klasy. Dalším z nejrozšířenějších pokrmů š. v. v Čechách byla omáčka ze sušeného ovoce (*muzika, ovocovka, bendovka*), do níž se přidávalo koření, ořechy, smetana. Ve Slezsku se nazývala *chamula, pampula*, někde *šmlena, břečka* i jinak. Někde se ovoce podávalo (i sušené) ve formě kompotu. Býval také hrách nebo čočka, na Moravě a ve Slezsku čočka nebo fazole (dostatek, bohatství, peníze). Z moučných pokrmů se ve š. v. vyskytovaly kromě chleba a bílého pečiva též lívanec, někde vdolky. Dále to bylo pečivo spařované teplým mlékem nebo rozvařeným ovocem, jinde se předkládal speciální chléb, v němž byla zapečena zrna ze všech druhů obilnin a ovoce; z těchto pokrmů měl každý ochutnat, kousek z nich dostával i dobytek. Jablečný koláč nebo závin (štrúdl) býval v měšťských

rodinách obvykle závěrečným chodem š. v. spolu s kávou. – Lidé, kteří přesídlili do měst, si pokud možno uchovávali ráz š. v. z venkova. Ještě v meziválečném období se podle ní dalo usuzovat na regionální i sociální původ jejich nositelů. Průlom do tradičního jídelníčku způsobily ryby, resp. kapr, připravovaný nejprve na černo, později obalovaný smažený a s bramborovým salátem (zpočátku i v měšťanských rodinách jen z brambor, cibulky, kyselé okurky a octa, event. se přidávala treska, pak salám a konečně majonéza). Na vesnici počala ryba do š. v. pronikat až ve 20. stol., ne však všeobecně. V horách a v odlehlejších končinách se udržovaly některé tradiční pokrmy i nadále. Novému trendu byly přístupnější rodiny dělníků, které musely potraviny kupovat a zpravidla nedodržovaly půst. K nim také dříve než na vesnici pronikly kupované vánočky, drobné cukroví, káva a punč (často dar obchodníků, podobně jako vánočka), jižní ovoce, ne však v takovém sortimentu a množství jako na počátku 21. stol. V této době se již také vedle rybí (někde luštěninové) polévky podávají buď řízky z kapra, nebo vepřové řízky s bramborovým salátem, někde s bramborovou kaší. Není ojedinělé, že se smaží řízky obojí. Příslušníci nejstarší generace ještě zřídka chystají odvárku nebo spařované buchtičky, vánočku s kávou jedí na závěr večere, pijí punč. Již před vánočními svátky se peče několik druhů cukroví, které se jí v průběhu š. v., před ní i v následujících dnech (zpravidla místo vánočky, jež bývá ke svátečním snídaním). V některých rodinách se podává káva, alkoholické nápoje, víno, jižní ovoce. Ořechy se konzumují během svátku stále, pokud možno se koupí i ananas či kokosový ořech. Vánoční zvyky spojené s pokrmy jsou na počátku 21. stol. spíše zábavnou než věrskou záležitostí.

Lit.: J. Vyhliďal: *Rok na Hané*. Olomouc 1906; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; E. Burgstaller: *Brauchtsungebäck und Weihnachtsspeisen*. Linz 1957; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; V. Vondráček: *Lékař vzpomíná*. Praha 1978; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 114–117; J. Štátná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988. [jš]

Štědrý den, den památky Adama a Evy, vigilie Božího hodu vánočního, vyvrcholení postního období adventu, počátek Vánoc a jeden z vrcholů lidové obřadnosti zimního období (24. 12.). Významné mís-

to zaujímal Š. d. ve výročním obřadním cyklu v rámci oslav zimního slunovratu již v dávných dobách. Své postavení v liturgickém kalendáři západní církve (ve středověku též jeden z termínů posledního dne starého roku občanského kalendáře) získal ve 4. stol. s ustanovením oslav narození Ježíše Krista na Boží hod vánoční. Význam svatvečeru si uchoval i po zrušení většiny vigilií. – Podle církevních předpisů a nařízení měl být Š. d. zasvěcen postu, modlitbám, bdění do půlnočních bohoslužeb a duchovní přípravě na Vánoce. Přísný půst nařídila pražská synoda v 1366 zvl. pro ty, kdo měli možnost koupit si ryby. Jeho dodržování do východu první hvězdy (*zlaté prasátko*) je v Čechách doloženo již na přelomu 14. a 15. stol. Postní požadavky přitom vztahovali ortodoxní věřící v agrárním prostředí též na dobytek. Církevní představy o charakteru Š. d. se však po staletí zhusta rozcházelely s pozůstatky pohanských slunovratových slavností, s prvky římských saturnálií i s obecným pojmáním svátku, jehož veselí, hojnost a štědrost měly zabezpečit zdárný průběh celého příštího roku. – Nejstarší popis oslav v Čechách, *Pojednání o Štědrém večeru* Jana z Holešova (1366–1436), pochází z konce 14. stol. a uvádí celou řadu zvyků známých v téměř identické či pozměněné podobě až do 21. stol. Jako předvečer prvního dne nového roku znamenal Š. d. především významný časový předěl i osudový den, v němž se na čas stýkají světy živých a mrtvých, lidí a zvířat (o půlnoci mohla zvířata mluvit lidskou řečí, voda se měnila na víno apod.). Většina štědrovečerních zvyků, obyčejů i magických praktik byla zaměřena na příznivé ovlivnění nadcházejícího časového období nebo předpovědi jeho průběhu. Neméně významné jsou obyčeje ochraňující člověka v jednom z nejkratších dní v roce, kdy se v souladu s výraznou nadvládou tmy nad světlem výrazně zvyšuje aktivita nepřátelských škodlivých sil. Některé z obyčejů (užívání zelených ratolestí, hluchení, vykuřování domů) jsou významově ambivalentní s neoddělitelnými ochrannými i magicko-prosperitními prvky. Rovněž u zvyků, které pův. souvisely zejm. s kultem zemřelých a s očekáváním návštěvy jejich duší (ponechávání zbytků štědrovečerní večeře na stole přes noc či přes celé vánoční svátky), se snoubily obavy z návštěvy ze *záhrobí* s momenty magicko-prosperitními, které patrně vycházely z představ, že mrtví uložení pod zemí mohou mít vliv na příští úrodu. K okruhu štědrovečerního souboru zvyklostí novoročního charakteru přísluší magie prvního dne, dobrého počátku i vý-

znam prvního příchozího. K negativním předzvěstem patřily např. hádky, dluhy, ospalost, návštěva ženy; v řadě tabuizovaných činností figuroval např. zákaz vymetání smetí ve směru od stolu ke dveřím, zákaz hýbání se zemí (spojovaný častěji s Velkým pátkem), půjčování a prodeje věcí z domu (Táborsko) i zdržování se vzájemných návštěv (Šumava), což se však častěji přidružuje k Božímú hodu vánočnímu. – Štědrost, jedna ze základních aktivit k zajištění prosperity v příštím roce, se odráží zejm. v charakteru štědrovečerní tabule (hojnost jídla a množství rozmanitých chodů) a ve vzájemném obdarovávání (*poslání štědrého večera*). Vedle darů v rodinách, mezi příbuznými a přáteli bylo obvyklé i obdarování žebráků a chudých koledníků, obecních služebníků (dostávali tak část svého platu) a také dary hospodáře čeledi, podřízených nadřízeným, učedníkům mistrům apod. Štědrovečerní nadílka dětem, spojovaná s novorozeným Ježíšem, se od 16. stol. v německých protestantských oblastech prosazovala ve snaze potlačit kult světců a nahradit starší postavy dárců adventního i vánočního období (zejm. sv. Mikuláše). V českém prostředí je *nakládání dáreků pod titulem Krista Pána, Ježíška* dokládáno od počátku 17. stol. Na Š. d. dostávaly děti dárky (cukroví, pochutiny) od rodičů nebo jako nadílku při obchůzkách masek (od *štědrých bab, vrtíbab* a jejich mužského protějšku *štědroně*, na záp. Moravě; od bílé oblečeného muže zv. *krystydle* či *krystyndle*, v Podkrkonoší); ojediněle též od *percht* (na Podřipsku), nebo je nacházely ráno na Boží hod vánoční v předem připravených nádobách, talířích, punčochách za oknem apod. Štědrovečerní obdarování, a to i mezi dospělými, se od 2. poloviny 19. stol. připojuje zejm. k vánočnímu stromku. – K nejvýznamnějším souborům zvyklostí na Š. d. patřily kolední obchůzky a přání zdaru, štěstí v novém roce. V minulosti se týkaly různých sociálních, profesních i věkových skupin společnosti. Koledu kněží dokládá 1392 Tomáš Štítň. Obchůzka duchovních byla provázena obřadním vykuřováním a dalšími prvky: např. místo, na kterém při návštěvě seděl kněz, zaujala po jeho odchodu hospodyně (zdar v hospodářství a dobrá snůška vaječ) nebo svobodné děvče (brzké vdavky). Obecně rozšířené byly i koledy kostelníků a obecních zřízenců, zvl. koleda pastýřská, tradičně provázená vytrubováním či praskáním bičem před každým stavením (např. Hornácko). O někdejší magickém významu doprovodného hluku svědčí pověra, že ve stavení, před kterým zamrz-

ne pastýřovi roh, někdo do roka zemře (Šumava, 19. stol.). Magicko-prosperitní složky obchůzek představuje např. rozhozování hrachu pastýřem po světnici, doplňované přáním *na prasátka, na telátka* (Litomyšlsko, Nymbursko, Boleslavsko), rozdávání zelených ratolestí, *polazní* či *štěstí*, které měly příznivý vliv na chov dobytka. Na koledy chodívali sousedé, příbuzní i svobodní mládenci, kteří obcházel neprovdané dívky (Hornácko). Z dětských koled, provozovaných zvl. příslušníky sociálně slabších vrstev, se od Š. d. až po konec svátků vánočního okruhu uplatňovaly zejm. různé varianty vánočních koledních her, jako *chození s jesličkami, s betlémem, hvězdou, pastýřské hry* apod. – Specifickým druhem obchůzek byly obchůzky masek. Štědrovečerní maskování, černění tváří, nošení kožichů obrácených naruby, doložené např. Adamem Kouřimským v poslední třetině 16. stol., mělo patrně pův. vedle funkce rituálního smíchu rovněž zejm. ochranný a prosperitní význam. – Zajištění prosperity jednotlivých složek hospodářství patřilo k hlavním účelům zvyků na Š. d.: k povzbuzení plodnosti ovocných stromů sloužilo otlokání kmenů vařečkami (Rychnovsko) a šlehání metlou, kterou hospodyně vymetla pec (Valašsko), ovazování kmenů slámou (Šumava), otírání rukou po zadělání těsta na vánočku či zvyk, kdy silnější děti nosily po zahradě děti slabší a napodobovaly košaté stromy obtížené úrodou (Berounsko). Zdar a ochranu domácích zvířat mělo zaručit i obřadní krmení zvířat, probíhající ráno (chléb s česnekem podávaný dobytku nalačno) nebo formou výslužky ze sváteční tabule. Vedle druhu pokrmu (česnek, luštěniny, mák) byl významný i způsob krmení: drůbeži sypala hospodyně či děvčeka zrní do obručí od kola, do kruhu ze řetězu nebo z provazu (*aby se nerozbehalala, nezanašela, aby měla kulatá vejce*), husám se zrní kvůli zvýšení plodnosti sypalo na kalhoty hospodáře (např. Jihlavsko). K nejvýraznějším štědrovečerním praktikám na ochranu prosperity hospodářství patřily různé hlukové projevy (střelba, praskání bičí, troubení, řinčení řetězy, zvonění na zvonce, tlučení na kůly v plotě), prováděné domácími lidmi, zvl. hospodáři, nebo jako součást obchůzek. K rozšířeným praktikám proti čarodějnicím se řadilo spání a pokládání těžko počítatelných předmětů před dveře a vrata, např. máku, smetí, řezanky (Vlašimsko, Veselí, Statenice u Prahy), koštat, otepí slámy (okolí Veselého), zastírání oken a zavazování klik dveří (Náchodsko) či obřadní obcházení hospodářství vycházející z magické mo-

ci kruhu. Pro ostražitost se psu podával česnek. Dům, hospodářství i zahradu obřadně vykuřovali koledníci (knězi, kostelníci, kantoři) i domácí lidé, podle dokladu Petra Chelčického přinejmenším od 15. stol. (zbytky kadidla zakopávali pod ovocné stromy v zahradě, házeli do ohně nebo jimi obkuřovali svobodné dívky pro brzké vdavky), a vykrápěli svěcenou vodou jako ochranu před čarodějnicemi (Strakonicko), před neštěstím či omrznutím ovocných stromů (Táborsko). – Momenty magických praktik se významnou měrou uplatňovaly od středověku i při předvánočním úklidu a přípravě obytných prostor domu na Vánoce. Jedním z nejvýraznějších rysů sváteční úpravy světnice (ve středověku rovněž sakrálních prostor) bylo vystýlání podlahy slámou, které pravděpodobně vycházelo z izolačních vlastností slámy a z úsilí proteplit obytné prostory v nechládnějším období roku. Církevní odůvodnění tohoto prastarého zvyku, jenž se ve vesnickém prostředí místy udržel až do 21. stol., upomínalo na Kristovo narození v chlévě. Vystýlání slámou však bylo pravděpodobně spojeno i se snahou ovlivnit příznivě budoucí rok. (Sláma zaujímala v tradičním agrárním prostředí postavení prostředku udržujícího kontinuitu staré a nové sklizně, jak např. dokládají doprovodná slova *na úrodu*, s nimiž hospodář pokládá slámu do místností.) Stůl byl důkladně omývána a obkuřován kouřem z uhlíků a z bylin, zejm. jalovce a černobýlu, a na jeho desku se prostíral ubrus používaný na jaře jako rozsévací plachta. Všechny předměty použité při obřadní úpravě stolu byly považovány za posvěcené. Až do 21. stol. se na stůl kladly části úrody plodin a hospodářských produktů končícího roku (dožínkový věnec, různé druhy obilí a luštěnin, opepi slámy, seno, usušené i čerstvé ovoce, maso, med), plná peněženka či peníz před každého člena rodiny kvůli hojnosti a dostatku peněz. Ke sváteční tabuli umísťovali i zemědělské nářadí, např. části pluhů a bran nebo cepy ovázané žitnými stébly (Velká Radvaň). Do ovazování trnože stolu řetězem (*aby se nic neztratilo*) a pokládání zkřížených seker pod stůl, kterých se stravující dotýkali, aby je *nebolely nohy*, se promítl magicko-ochranný význam přiřítaný kruhu, kovům i ostrým předmětům. Prostřený stůl spolu se zbytky večeře zanechávali v domácnostech přes noc do rána Božího hodů vánočního, do sv. Štěpána, popř. až do Nového roku jako obcerstvení pro *dušičky*, *andělíčky*, pro Ježíše Krista a jeho doprovod (Teplicko) kvůli hojnosti chleba (Boleslavsko) apod. – Zdar příštího roku ovlivňoval rov-

něž průběh samotné večeře (*tučná, obžerná večeře*), která se však místně v důsledku církevně předepsaného půstu přesunula na předcházející večer. Večeře, na kterou hospodyně symbolicky zvaly domácí zvířata, ptáky i ovocné stromy (např. Turnovsko), začínala obvykle s východem první hvězdy a po společné modlitbě. Symbolický a znakový charakter neměla pouze jednotlivá jídla a nápoje a počet chodů (šest, devět až dvanáct), ale i zbytky pokrmů. Části poživatin lidé obřadně krmili domácí zvířata, část zakopávali na polích a zahradách kvůli budoucí úrodě, házeli do studní a studánek, *aby měly dostatek dobré vody*, do ohně, *aby neškodil* (např. Vlašimsko, Bzenecko, Písecko), přimíchávali do osiva, *aby obilí nesnětivělo*, či je uchovávali jako léčivé prostředky. Jejich moc se snažili zvýšit i neoficiálním posvěcením v sakrálních prostorách. Podle dokladu M. K. Ulmanna z poloviny 18. stol. jsou známé případy, kdy kněz našel ořechevé skořápky pod oltářní pokrývkou při celebrování půlnoční mše. Mimořádnou závažnost večeře dokládá i řada doprovodných zvyklostí a praktik, např. sudý počet stolovníků, tabu kýčání a sezení proti dveřím z obavy před úmrtím někoho z domácích, obřadní společná konzumace jablka jako prostředku proti zabloucení, obecně rozšířená představa, že hospodyně nemá při večeři vstávat od stolu, zákazy hlasitého hovoru i zvedání předmětů spadlých ze stolu. – Z celé škály středověkých věštebných praktik byly nejčastější věštby mechanické (např. náhodným výběrem předmětů), předzvěsti vycházející z nejružnějších zvuků a jevů či věštby intuitivní, založené na snech. Předvídaní počasí v příštím roce a velikost úrody vycházely např. z *cibulového kalendáře* (sledování vlnutí soli ve dvanácti cibulových plátcích, popř. v ořechových skořápkách), z rezivění střenky nože, ke které byly přiloženy kousky chlebového a vánočkového těsta, z opakovaného přeměšování nabrané vody a vína, které mělo signalizovat suchý nebo deštivý rok, i z pozorování počasí na Š. d. (vítr, jinovatka a jasná večerní obloha značily hojnou úrodu ovoce). Předvídaní osudů lidí bylo zaměřeno především na předzvěsti zdraví, nemoci a úmrtí (pouštění ořechových skořápek se svícemi po vodě, pozorování plamene svíce na stole a stínů lidí při večeři, rozkrájování jablek, louskání ořechů či losování předmětů symbolizujících bohatství, chudobu, smrt, sňatek), u svobodných dívek na možnosti jejich svatby (házání střevícem, tlučení na kurník, třesení plotem a bezem, nabírání polínek a dalších snadno počítatelných

předmětů ve smyslu lichý / sudý). Některé z těchto praktik (třesení plotem) jsou doloženy již v 18. stol. – K Š. d. se i novodobě vážou relikty některých tradičních obyčejů a zvyklostí (sváteční výzdoba domu, ve věřících rodinách půst a návštěva půlnočních bohoslužeb, obdarování, společný zpěv koled, některá z vánočních jídel i momenty předvídaní budoucnosti, chápané spíše jako forma zábavy). Š. d. nabyl postavení důležitého výročního svátku, k němuž přispělo i jeho zařazení mezi svátky občanského kalendáře a dny pracovního volna. Jeho význam v rodinách bez náboženského významu dokonce převyšuje následně církevní vánoční svátky.

Lit.: Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; L. Weber-Kellermann: *Das Weihnachtsfest*. Luzern – Frankfurt 1978; V. Frolec: *Vánoce v tradici českého lidu*. In: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988, s. 13–127; *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998; V. Vavřinová: *Malá encyklopedie Vánoc*. Praha 2000.

[lk]

Štěpán (ukamenován kolem r. 40 před hradbami Jeruzaléma), křesťanský prvo-mučedník, světec (26. 12.). Je patronem koní, pacholků od koní a kočích, zedníků, kameníků a tesařů, bývá zobrazován s mučednickou palmou, knihou evangelií a třemi kameny. Ve východní církvi je jeho kult prokázán již ve 4. stol., na Západě asi o sto let později. Den sv. Š. je součástí vánočního oktávu. – Se světcovými patronacemi souvisí církevní žehnání ovsu, svěceniny zmiňované v Čechách jako pohanská pověra od 14. stol. 1605 byl tento pozůstatek předkřesťanských obětí výslovně schválen pražskou synodou. Od té doby ho katolická církev doporučovala věřícím spolu se svěcením dalších druhů obilí, přičemž vyzdvihovala i symbolickou souvislost mezi oslavami narození Syna Božího a svěcením zrna, které má vzklíčit na jaře. U slovanských národů házeli věřící plné hrsti obilí na kněze, jenž kropil připravené zrno svěcenou vodou. Tento archaický doprovodný moment úkonu svátostiny, církevně interpretovaný jako připomínka světcovy mučednické smrti, vycházel v obecném povědomí patrně z magicko-prosperitních praktik, ze snahy příznivě ovlivnit úrodu v příštím roce. Jeho pozůstatkem bylo *štěpánování*, zvyk dětí a pasáků házet po sobě navzájem obilí či obhazovat lidi, zvl. mladé dívky, při cestě z kostela. Tato dětská zábava se místy

(Morávka a Dobrá na Frýdecko-Místecku) udržela v samotných prostorách chrámu až do počátku 20. stol. Posvěcené obilí přimíchávali hospodáři v tento den do jarního osevu jako ochranu proti škůdcům a neúrodě a obsypávali jím koně. – S chovem koní vedle jejich církevního žehnání přímo souvisela početná skupina lidových obyčejů. K nim patřilo zejm. sváteční hřebelcování a krmení, ranní projíždění či alespoň symbolické zapražení a brodění koní, pořádané např. na Litomyšlsku ve slavnostních průvodech provázených trubačem. Pouštění koním žilou, vycházející pravděpodobně z představy o apotropajní moci zvířecí krve, se rovněž druhotně odvozovalo z legendy o sv. Š. Mělo zabezpečit zdraví a poslušnost koní. – Podobně jako další významné svátky vánočního okruhu byl den sv. Š. pokládán za začátek nového roku, za osudový den, který může ovlivnit průběh celého nastávajícího období. V souladu s rituálním smíchem a obřadním veselím se stal jedním ze středověkých *svátků bláznů*. K magickým praktikám zajišťujícím zdar v novém roce patřilo mj. i obřadní pití (*pití na novou krev, na krásu a sílu*), příprava jarního osiva, ranní umývání, zakopávání zbytků štědrovečerní večeře na zahradě, obřadní vykrápění a vykuřování domácnosti i krmení dobytka (podle představ sympatické magie musel být ten, kdo krmí dobytek, sám sytý, popř. se najíst ve chlévě, nejčastěji pod žlabem). – Na rozdíl od předcházejícího Božího hodu vánočního byly na Š. běžné vzájemné návštěvy sousedů a přátel i návštěvy hostinců. V domácnostech, kde

o Božím hodu přísně dodržovali zákaz jakýchkoliv prací, na Š. uklízeli, sklízeli ubrus ze stolu, vymetali popel z pece apod. Veselejší a uvolněnější atmosféru svátku dotvářely i taneční zábavy (*štěpánské*), pořádané jako první po období adventu. Kolední obchůzky, obecně rozšířené po celém území č. zemí, místy začínaly již o půlnoci Božího hodu a opakovaly se v průběhu celého dne (Semilsko). Účastnili se jich příslušníci různých věkových a sociálních vrstev i profesních skupin. Vedle dětských obchůzek, které se v oslabené míře udržují i na počátku 21. stol. (j. Morava), to byla koleda duchovních, kostelníků a ministrantů, učitelů a žáků, čeledínů a také obecních služebníků, pastýřů a jejich žen. Kromě verbálního vyjádření přání štěstí a zdaru doprovázela obchůzky řada dalších úkonů. Duchovní či kantoři např. obřadně vykuřovali stavení, děti a obecní pastýři pak rozdávali zelené ratolesti zv. *štěstí, štěstíčka, polaznička*. Jako předměty s ochrannou funkcí je v domácnostech uchovávali zvl. na místech se zvýšeným rizikem vstupu nepřátelských sil (nade dveřmi); při prvním výhonu na pastvu jimi hospodyně vyšlehaly každý kus dobytka a zapalovaly je při bouřkách. Rozhodující význam (ve smyslu magie prvního příchozího) přikládali domácím prvním koledníkovi: měl ovlivnit druh dobytka, jaký se v hospodářství narodí. K rituálním zákazům, které se v tento den dodržovaly, patří např. zákaz vymetání smetí ze světnice ve směru od stolu ke dveřím, který pravděpodobně vychází z kultu zemřelých. – Závažnější

smysl, související patrně s dominantním postavením muže a jeho úlohou v hospodářském životě, se také pův. projevovat při ranním oblékání mužů. Podání kalhot nebo bot manželovi vyjadřovalo úmysl ženy být *poslušnou* v novém roce; pacholek děvečku za tento úkon pohostil na Jana Evangelistu v hospodě. – V krajích, v nichž o tomto dni odcházela mužská služební chasa ze služby (Valašsko, Slovácko, Haná, Hlinecko, jihočeská Blata), považovali Š. za *svátek čeledí, den chasy*. Odcházející čeledíni dostávali tradičně od hospodáře velký koláč (*makovník, štrucle, plece* apod.), pecen chleba, popř. peněžní obnos. Odchod čeledínů se pojil s řadou zvyklostí, např. s průvody, hospodskými oslavami, propíjením koláčů, které místy přerostlo v *koláčovou slavnost* (Hornácko), pořádanou v modifikované podobě ještě ve 21. stol. Svobodu čeledínů, jež trvala do Nového roku, vyjadřuje i řada variant úsloví: *Na svatého Štěpána, každý sobě za pána*. Po zániku tradičního vztahu hospodář – čeledín se obsah rčení přenesl na j. Moravě i do oblasti vztahů rodinných a vyjadřoval v tento den nezávislost vdaných žen na mužích. Analogicky ovlivňovala výměna služby i zábavy dětí a manželů. Na Slovácku chodily děti ke svým nejbližším příbuzným pro *závdavek na službu* a manželé se žertem posílali ze staré služby na novou (*doslúženou*). – Pranostiky vztahující se ke dni sv. Š. obvykle uvádějí do přímé souvislosti počasí o svátku s velikostí sklizně (*světlá koleda, tmavá stodola – tmavá koleda, světlá stodola; když na svatého Štěpána vítr bouří, vinaři smutně oči mhouří*).

Lit.: Č. Zábrt: *Staročeské výroční obyčeje*. Praha 1889; *Vánoce*. ČL 1, 1892, s. 399–415; M. Václavěk: *Moravské Valašsko I*. Vsetín 1894, s. 59–60; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; *Moravské Slovensko II*. Praha 1922, s. 788–789; P. Kočí: *Koledy ze Spálova u Semil*. ČL 29, 1929, s. 107–109; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 405; Č. Zábrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

štěstí 1. pocit plného fyzického i duševního uspokojení a seberealizace; **2.** příznivá náhoda. – Nositelé tradiční kultury chápali š. jako prosperitu, zdar určité činnosti, bohatství a zdraví. Dosažení š. a úspěchu měly zajistit nejrůznější magické praktiky a zvyky, např. členění dnů na šťastné a nešťastné. Zatímco *šťastné dny* (některé svátky a hl. úterý a neděle) považovali lidé

za příhodné k tomu, aby začínali s prací, vydávali se na cestu, uzavírali obchody apod., ve dnech nešťastných (zejm. pátek: *v pátek jde všechno nazpátek*) se naopak zdržovali různých pracovních aktivit, zahájení sezonních prací atd. Lidové zdůvodnění, že určité pracovní činnosti v určitých svátečních dnech (na Hlinecku praní prádla na den Mláďátek, zabíjení zvířat o dni sv. Tomáše na Karlovarsku) přináší neštěstí, je pravděpodobně druhotné a nahradilo závažnější domnělé následky porušení tabu. Do vzniku těchto zákazů se vedle církevně předepsovaného pracovního klidu v rámci významnějších církevních svátků pravděpodobně promítly i archaické představy a předkřesťanské kultury, např. kult zemřelých. Rovněž striktně dodržované zákazy půjčování jakýchkoliv předmětů a věcí z hospodářství v určitých dnech (o Štědrém dni, o svátku Filipa a Jakuba, popř. též každý pátek) byly místně motivované obavou, aby se z domu *nedávalo štěstí* (Karlovarsko). Při jejich vzniku však pravděpodobně stála obava z očarování hospodářství prostřednictvím půjčeného předmětu. – Nejširší lidové vrstvy zajímala především předznamenávání štěstí a neštěstí, která tvořila celá škála většinou náhodných příhod, setkání s určitými osobami a nálezy určitých předmětů. Těmto předzvěstem věnovali nositelé tradiční kultury pozornost zejm. při nejvýznamnějších událostech života jednotlivce, jako je porod, křest, úvod a sňatek, v průběhu roku především o *osudových dnech*, na nichž podle pověrečných představ závisel průběh nadcházejícího údobí. – Budoucí štěstí dítěte ovlivňoval den narození (šťastné dny např. neděle a Nový rok, nešťastné pátky), způsob porodu či vzhled novorozeněte (šťastné mělo být dítě narozené v *košilce* nebo na Vsetínsku se *zaječím pyskem*) a průběh křtu i úvodu (neštěstí věštila vrána, která přelétla nad lidmi nesoucími dítě do kostela na křest, setkání pohřebního průvodu apod.). Š. dítěte se rodiče a příbuzní snažili zabezpečit zejm. v údobí raného dětství (nestříhali mu nehty ani vlasy v prvním roce života, aby mu tím *nepřistříhli štěstí*, dávali mu do první koupele peníz, matky na Hlinecku se snažily odstavit kojence na Zelený čtvrtek apod.). Š. novorozence měly zajistit i kmotrovské dary, *dávané do vínku* a spočívající obvykle v peněžitém dárku (kmotřenec tento peníz opatroval celý život, pokud za něj něco koupil, věřil, že tím do své domácnosti *přinese štěstí*). – Š. novomanželů předznamenával sních či deště o svatebním dnu, pláč nevěsty, rovný plamen a kouř svíci na oltáři při obřadu, neštěstí signalizoval čerstvě vyko-

paný hrob na hřbitově, spatření pohřebního průvodu, veselí nevěsty, ztráta věnečku z její hlavy apod. – V osudových dnech a významných svátcích zimního novoročí sehrávalo důležitou roli hl. první setkání. Š. znamenalo spatření těhotné ženy, dítěte, mladého muže, naloženého vozu, nepříznivým znamením bylo potkat starou ženu (Karlovarsko, Chodsko). Analogický význam měl i příchod prvního koledníka, přejícího štěstí a prosperitu v novém roce, do stavení. Rovněž některé obyčeje a zvyky, které se vázaly k těmto svátkům, se interpretovaly jako aktivity pro udržení či dosažení štěstí (např. konzumace vepřového masa a vyvarování se požití drůbeže na Nový rok, *aby bylo štěstí, aby štěstí neodletělo*). – Ve všedním, každodenním životě lidé považovali za znak štěstí např. potkat žebráka, žida (Chodsko, Hlinecko) nebo kominíka, spatřit vepře či koňe, který vycházel z hospodářství (Chodsko), výskyt pavouka v domě (Hlinecko), uhnízdění vlaštovek pod krovem (Hlinecko), *vykvetení nehtů* na rukou. Znakem štěstí bylo i rozbití skleněného nebo keramického předmětu (*střepey přináší štěstí*), stále běžně praktikované v rámci svatebních oslav, s výjimkou zrcadla (*sedm let neštěstí*). Neštěstí, *smůlu* předznamenávalo i přeběhnutí kočky, kocoura, zajíce nebo žáby přes cestu (Chodsko), setkání jeptišky, faráře (Hlinecko), návrat domů pro zapomenutou věc a vykročení levou nohou při vstávání z lože (*ten dneska vstal levou nohou*) či při překročení prahu na odchodu z domova. Mnohé z těchto představ ani na počátku 21. stol. nevymizely z obecného povědomí. – Hmotné prvky, které přinášely štěstí (amulet, talisman), představoval např. nalezený kus železa či podkovy, čtyřlístek, zdvojený klas (Chodsko), smetl vymetený z kostela (Chodsko), byliny natrhané o sv. Janu Křtiteli (Hlinecko), peníze z prvního prodeje, které měly prodávajícímu přinést štěstí při obchodu, rybí kůstky a šupiny z ryb konzumovaných o Štědrém večeru, provaz nebo prst oběšence. Neštěstí znamenal nález provázku, jehly nebo špendlíku. V běžném povědomí je zejm. *čtyřlístek a podkova pro štěstí*. S pojmem štěstí souvisela i číselná symbolika (*šťastná čísla 3 a 7, nešťastné číslo 13*, zejm. ve spojení s pátkem). – Š. a neštěstí se objevují i v řadě lidových rčení, přísloví a přirovnání: *Mít z pekla štěstí; mít víc štěstí než rozumu; čím větší šelma (neřád), tím větší štěstí; neštěstí ve hře, štěstí v lásce*.

Lit.: F. Bartoš: *Moravský lid*. Telč 1892; J. Dufek: *Naše Horácko jindy a nyní*. Velké Meziříčí 1893; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*.

Praha 1900; A. Šebestová: *Lidské dokumenty*. Olomouc 1900; J. Siblík: *Blatensko a Březnicko*. Blatná 1915; HDA 3, 1930/31, sl. 879–900; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956. [lk]

štit, čelní stěna stavení uzavírající podstřešní prostor. V lidovém prostředí vznikl jako konstrukční součást obytných a hospodářských (provozních) budov krytých sedlovou nebo polovalbovou střechou. Rozeznávají se plně štítové, pološtítové, štítové napodobující patro, štítové symetrické a asymetrické (v lidové architektuře ojedinělé), štítové předsazené, odsazené nebo v rovině stěny a štítové podle uměleckých slohů. V lidové architektuře zřejmě došlo na některých územích ke vzniku štítů v souvislosti s přeměnou valbové střechy na sedlovou. Z hlediska použitého materiálu a stavební techniky se rozlišují štítové pletené, prkenné (lomenice), hrázděné a zděné. Všeobecný nástup zděného štítu spadá do počátku 19. stol. Zatímco prostorové uspořádání zděných domů dlouho respektovalo místní tradice, byl jejich štít s průčelím vystaven vlivům stavebních slohů, přicházejících však do venkovského prostředí s značným zpožděním. Sem je přinášeli autoři stavebních plánů vyžadovaných úřady od konce 18. stol. Plány, často zhotovované zednickými nebo tesařskými mistry, neřešily detailní výzdobu, dotvářenou pak zedníkem-fasádníkem. Se vzděláním autora plánu se zvyšovala míra detailního řešení, a jak ukázal průzkum, byla pak na nátlak stavebníka při realizaci výzdoba zjednodušena nebo přizpůsobena na míru odpovídající místním zvyklostem. Rustikalizací se tvarosloví a výzdoba zděného štítu stala pozoruhodným tvůrčím lidovým projevem. V č. zemích tak vznikla řada dobových a místních forem štítů. V největší šíři se na štítech uplatnila klasicistní výzdoba s charakteristickými pilastry, popř. s trojúhelníkovou nástavbou nebo s atikou, za níž se krčil přízemní dům. Krajní okna v atice byla slepá, někdy s namalovaným osmitabulkovým členěním. Významnějšími okrsky zděného štítu jsou Broumovsko a Náchodsko (1815–1870), České středohoří (od konce 18. a po celé 19. stol.), Šumpersko, Třebíčsko (kolem poloviny 19. stol.), na Poličsku Široký Důl a okolí (1868–1895), Opočensko (od poloviny 19. stol.) a Hrochovotýnecko (1819–1855). Zděný štít na Broumovsku a Náchodsku byl trojúhelníkový s větším sklonem a zaplňovaly jej dvě až tři řady oken, pilastry spojené kladím či oblouky slepých arkád. Podobně (i když v proporcích menšího domu se dvěma štítovými okny) zdobili

štítů na západ i východ od Opočna mistři Černý z Opočna, Hamáček z Chlumu, Hakner a další. Zděný š. v Českém středohoří byl součástí bohatých *patrových domů* německých sedláků, jeho výzdoba, stejně jako výzdoba celého průčelí, se (řešením pilastrů a jejich hlavic nebo orámováním oken) velmi přibližovala oficiální architektuře. Opakem se stalo pojetí klasicistních štítů v Širokém Dole a okolí zedníkem Janem Lorencem (1832–1909) v poslední třetině 19. stol. Hlavice jeho pilastrů sahají až do třetiny tohoto prvku, často zdobeného drobným ornamentem. Největší soubory lidových staveb se zděnými štíty však představuje jihočeské *selské baroko* (období 1830–1870 s dozníváním do začátku 20. stol.). Vyniká bohatě vlněným obrysem, štukovou výzdobou pilastrů a říms, ornamenty, nápisy a datování. Podobně jako na Broumovsku se výzdoba přenáší i na zděný š. hospodářské stavby spoluvytvářející průčelní frontu. K nejznámějším tvůrcům těchto zděných štítů patří na Volyňsku a Prachaticku J. Bursa (1813–1884), na Soběslavsku Šochové (F. Šoch, 1828–1867) a Patákové (M. Paták, 1820–1886). Dalším slohem, který ovlivnil výzdobu zděného š., je novogotika. Nejvýrazněji se uplatnila na Chrudimsku, kde ji na vesnické domy navrhoval stavitel a architekt F. Schmoranz, jehož kancelář ve slatiňanském bydlíšti dodávala stavebníkům plány s detailně vypracovanou výzdobou. Následně celá řada zednických mistrů Schmoranze napodobovala, jejich gotizující výzdoba byla méně strohá

a přísná, upouštěla od š. stupňovitě přesahujícího střechu, často užívala geometrického nebo rostlinného ornamentu a vystouplých bílých článků, jež se odrážely od tmavších barevných základních ploch. Vliv Schmoranze sahal dál, zejm. na rodné Rychnovsko. Po odeznění působení novogotiky se koncem 19. stol. ve výzdobě

vesnických zděných štítů odrážela novorenesance a novobarok v tak krátkých etapách, že nemohly zanechat ucelenější soubory. Na přelomu 19. a 20. stol. zůstala většina nových zděných štítů sevřená obvodem střechy a jejich výzdobu tvořily pouze různé sestavy půdních okének, popř. drobný rozptýlený ornament, iniciály a letopočet, jindy kombinace hladkých bílých ploch s tmavou hrubozrnnou omítkou. V období kolem 1. světové války ovlivnila venkovský zděný š. secese. Dům, postavený převážně ještě v tradičním půdorysném uspořádání, vyzdobil tvůrce fasády po vzoru městských novostaveb řadou dekorativních prvků, nápisem, zvýrazněním popisného čísla a datování. I zde však některé části dekoru tvořeného místním zedníkem odrážejí starší způsob výzdoby lidového domu, mnohdy kombinovaný s články předem vyrobenými a nakoupenými (suchý štuk). Ve 3. čtvrtině 20. stol., v období úpadku kvality vesnického prostředí, kdy se stavebník spokojil převážně se základní funkční úpravou domu, se výsledný obraz díla zvnějšku doháněl rozšířením štitového okna, barevností a výzdobou tvrdé škrábané omítky (linky, geometrické a rostlinné ornamenty). – Za všeobecné zdobné prvky š. v 19. stol., bez ohledu na slohové předlohy, lze považovat výklenky s drobnými plastikami, letopočty a občas i malované nápisy (na Hlinecku byly obrysy písmen

vryty hřebíkem do čerstvé omítky, aby se po dalších bíleních mohl nápis snadno obnovit). V cihlářské oblasti na Heřmanovoměstecu se ve vrcholu zděného š. zřizovalo větší půlkruhové větrací okno se zdobnou výplní z několika druhů zvláště tvarovaných cihel. V železářských oblastech za rám a výplň tohoto štítového okna posloužila litina. Do výzdoby zděného š. 19. stol. patří také symboly povolání stavebníka, zhotovené plasticky ve štku: věnec, někdy i s korbelem (hospoda), kladivo, kleště, podkova (kovárna), lvi se sekerami (řezník), kosa, cep, snop (rolník), kolo, kružítko (mlýn). V. t. hrázděná konstrukce, lomenice, pletená konstrukce.

Lit.: V. Pražák: *Vliv sociálně-hospodářského faktoru na vznik štítu v lidové architektuře*. NVČ 31, 1949/50, s. 217–238; V. Bělík: *Štukové výzdoby horáckých štítů na Třebíčsku*. VSV SV 1, 1956, s. 113–117; L. Štěpánek: *Klasicistní štíty v lidové architektuře ve východních Čechách*. ČL 45, 1958, s. 150–156; V. Svobodová: *O výtvarném charakteru lidové architektury na Českomoravské vysočině*. NA 5, 1968, s. 101–118; J. Šůla: „Klasicistní“ štíty lidového zemědělského domu na Opočensku. ČL 55, 1968, s. 320; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a Slezsku*. Brno 1974, s. 87–93; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; LA, s. 225–228; S. Voděra – J. Škabrada: *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice 1986. [18]

štrajch viz lidovka, sestavy nástrojů tradiční hudby

šuba [z arab.], kabát podšitý kožešinou. Jako volný plášť bez límce (nebo s límcem) patřila od 14. stol. k oděvu vyšších společenských vrstev evropských národů. V českých literárních památkách je š. doložena ve 13.–16. stol. Výraz a jeho varianty označují též kabát či kožich různého střihu některých etnických pospolitostí (Bělorusů, Ukrajinců, Maďarů, Rumunů, Němců). Šuby jako ženské kožichy jsou doloženy na Valašsku už od 16. stol. Střihově odpovídají župicím a mentýkům. Na Valašsku se šuby šily převážně z červenofialového sukna, řidčeji z modrého, byly podšity beráncí kožešinou a lemovány kožešinou liščí nebo kuní. Výzdobu tvořily zelené nebo zlaté šňůry, kryjící švy v pase, a kovové knoflíky. Patřily ke svatebnímu oděvu nevěsty a vzhledem k vysoké pořizovací ceně představovaly stavovsky honosný oděv fojtek, vrchařek, mlynářek. Ke konci 19. stol. se jejich výskyt stále více zužoval na Rožnovsko p. Radhoštěm, kde se jich několik zachovalo ještě v 1. polovině 20. stol.

ženicha i nevěsty (Uherskobrodsko, Břeclavsko). Fialové i světle modré šuby bývaly lemovány černou beráncí kožešinou. Šuby známé z konce 19. stol. už nezachovávají původní střih, jsou přestříženy v pase a od ramen k pasu zúženy podle tvaru těla (Lanžhot).

Lit.: J. Koula: *O kroji lidu slovenského*. ČL 1, 1892, s. 472–484; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 79–252; J. Dostál: *Šuba a mentýky na Podluží*. MSt 3, 1949, s. 73–75; A. Jeřábková: *K typologickému zařazení mentýků a šub*. NR 8, 1998, s. 11–14. [aj]

šulc viz rychtář

šumaři viz sestavy nástrojů tradiční hudby

švank viz humorka

švec viz obuvnictví

švec, ševcovský, ševcovská, ševecká – tanec ve 2/4 taktu, jehož hlavním tanečním motivem je napodobení ševcovské práce (šití, vytahování dratve, přitloukání podešví atd.), většinou prováděné s příklebnutím páru proti sobě. Pro Českou podobu š. je charakteristické množství variant textů doprovodných písní i tanečních variant. Hlavní osnovu tance tvoří polkový nebo jiný příbuzný krok, který je prokládán napodobivými pohyby. Původním impulzem pro vznik tance bylo patrně exhibiční předvádění při taneční improvizaci jednotlivce. V lidovém i městském repertoáru však š. dosáhl největší obliby jako tanec párový. Byl zpestřením společenských zábav obrozené generace. V lidovém tanečním prostředí převládalo úsilí o vyjádření povahových rysů ševce. Doprovodné texty a nápěvy k tanci byly libovolně kombinovány, š. se spojoval také s netanečními popěvkami společenských písní. Jeho tematika byla využívána i u kramářských popěvků nebo v amatérské divadelní produkci poloviny 19. stol., v níž se usilovalo o zpestření děje pohybovou dramaturgií postav. J. K. Tyl (1808–1856) v libretu *Fidlovačky* (1838) pro výstup pražských tovaryšů předepisuje: *Tanec poněkud aspoň i nápěvem i kroky budiž národní – třeba kratínky, ale prostý – ševcovský*. Také v oblasti s nejrozvinutější tradicí ochotnického divadla, tj. v Podkrkonoší, má š. mimicky nejrozmanitější podobu. V moravských regionech se rozvinul do lidových tanečních her, v nichž vystupují dva učni a švec, konkurující si hbitostí pohybů, jimiž se snaží vzájemně si překazit práci. Doklady o existenci š. a jeho rozšíření v různých oblastech Čech

Na Moravském Slovensku je výraz *šuba* doložen v 17. stol., ve starší literatuře se často zaměňuje s mentýkem. Š. byla chápána jako součást svatebního oblečení

již kolem poloviny 19. stol. lze nalézt v dílech J. Nerudy a B. Němcové. Ve zprávě B. Němcové z Chodska je výslovně řečeno, že šlo o tanec nový: *Ševcovská je nový tanec, vymyšlený od našeho statného rychtáře ... Dělalí se přitom všechny posunky, jako by švec šil. Když se dratev vytahuje, musí se mít každý na pozoru, aby něco neulovil, neboť všichni stojí na jedné hromadě, a kdo se neubne, dostane pohlavek.* K nejčastějším doprovodným melodiím tance š. patří písně *Tancovaly dvě panenky, tancovaly ševce* a *Když šli ševci z jarmarku* (obě ve sbírce J. Vycpálka). Osobitou variantou š. je píseň a tanec z Jestřabí v Podkrkonoší *Náš tatíček ševce* ze sbírky P. Krejčího. V. t. řemeslnické písně.

Lit.: J. K. Tyl: *Fidlovačka aneb žádný hněv a žádná rvačka*. Praha 1843; B. Němcová: *Obrazy z okolí domažlického*. Květy 1845, č. 143–150; J. Neruda: *České národní tance*. Obrazy života 1, 1859; F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Brno 1889; J. Vycpálek: *České tance*. ČL 2, 1893, s. 183–185; J. J. Pavelka: *Slavnosti na Národopisné výstavě československé*. Brno 1895; *Národopisný sborník okresu hořického*. Hořice 1895, s. 415; K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlíneckém*. ČL 11, 1902, s. 41–42; Č. Holas: *České národní písně a tance IV*. Praha 1909, č. 239; J. Zemánek: *Tance našich okresů*. In: Chrudimsko a Nasa-vrcko III. Chrudim 1912, s. 500; P. Krejčí: *Podkrkonošské tance*. Praha 1956; Z. Jelínková: *Tance ze Žďárska I*. Žďár n. Sázavou 1986.

[hl + ds]

Švédové, v lidovém podání výrazné téma s přežívajícím povědomím o válkách, které

postihly č. země i přímo rodný kraj vyprávěče. Pro charakteristiku dějepisných znalostí lidových vrstev přejal F. Palacký Ohéralův výrok z r. 1861: *Lid selský ... nerozpomíná se, leda na vpády Tatarův, Švédův a Prusákův*. V tradici se uchovály vzpomínky na takový vpád zejm. jako na příčinu zpusnutí některé okolní obce, k lesům a skalním útvarům se pojí vyprávění o úkrytech obyvatel před švédským vojskem. V určité oblasti často tradují celé cykly: na Zbirožsku je to podání o vzniku názvu *Křtitelnice* (ukrytí lidé tu křtili nově narozené děti); jiné podání je o nelogickém přiřazení obce Biskoupky; se švédskými vpády se spojuje i podání o ztrátě privilegií, která v době válečného nebezpečí měšťané uložili na zámku a věrolomný šlechtic jim listiny upřel. Tradice o úkrytech před Š. se vytvořily také na Pelhřimovsku, zastřelení strážce v době švédských vpádů inspirovalo podání o místním strašidle v podobě světla (*hamerská lucerna*). Podání o zpustlé vsi jako důsledku švédského vpádu zaznamenal F. J. Vavák. Švédská tematika zasáhla i do legend, zejm. mariánských: vypráví se o zázračné záchraně obrázku Bohorodičky před Š. v poutním kostele v Mladé Boleslavi.

Lit.: O. Hebbe: *Svenskarna och Bömen i Mären*. Uppsala 1932; F. Palacký: *Úvahy a projevy*. Praha 1977, s. 262. [dk]

Švédská slavnost, Schwedenfest – oslava konaná každoročně kolem 15. srpna v Brně na počest výročí odražení posledního útoku Švédů při obléhání města 1645. Poprvé se slavila v rámci stého jubilea (1745). Od bývala se za spoluúčasti velké části obyvatel

Brna a mívala pevně stanovený průběh. Pův. se Š. s. účastnili především členové cechů a různých bratrstev (se svými odznaky), zpěvácké sbory, trubáci a příslušníci církevních řádů. Jejich průvod procházel městem po stálé trase hlavními ulicemi, největšími náměstími a tržišti; uzavíraly ho zástupy obyvatel Brna. Následovala mše v kostele sv. Tomáše a večer slavnost vyvrcholila veselí s hudbou, tancem, ohňostrojem a dělostřelbou. V 19. stol. se Š. s. stala slavností především brněnského měšťanského ozbrojeného sboru. V 10 hodin dopoledne zahrála hudba ozbrojeného měšťanského sboru z ochozu věže Staré radnice fanfáry, o hodinu později se celý měšťanský sbor v plné zbroji, s rozvinutým praporem a za zvuků vlastní kapely dostavil ke kostelu sv. Jakuba, aby se v něm zúčastnil slavnostní mše. Odpoledne bývala Š. s. zakončena koncertem měšťanské kapely v Pisárkách. Od svého počátku až do 60. let 19. stol. to byla slavnost německých stejně jako českých obyvatel Brna, avšak poté se i zde projevovaly prohlubující se rozpory mezi oběma národnostmi ve městě. Š. s. postupně nabývala velkoněmecky šovinistického rázu, pro který ji uvědomělí Češi nejen ignorovali, ale s posilováním vlastních pozic ve městě i otevřeně kritizovali. Zvl. na počátku 20. stol. docházelo při Š. s. a jiných obdobných akcích k eskalaci napětí mezi aktivisty obou národností, což vedlo k zákazu Š. s. po vzniku samostatné Československé republiky.

Lit.: *Jak Brňané r. 1745 osvobozené město od Švédů oslavili*. České Brno 1, 1910, č. 12, s. 6. [ka]

T

táborský kroj, kozácký kroj – lidový oděv geograficky patřící ke krojům jihočeským; svým charakterem však odpovídá spíše středočeské oblasti. Rychle reagoval na vlivy městské módy a zanikl už na počátku 2. poloviny 19. stol. T. k. zasahoval na jihovýchodě k Želči (varianta výzdobou bližší kroji blatskému) a Planě n. Lužnicí. Severně k Miličínu a západně na Písecko byly přechody pozvolné. Adj. *kozácký*, *kozí* je na Tábořsku hojně rozšířeno v místních názvech a přeneslo se i na kroj, buď podle pásku visícího na mužském kabátku (*kozí ocásek*), nebo podle drátem vyztužené holubinky čepce (*kozí růžky*). Většina dokladů zachycuje kroj ve stadiu, kdy již zaniklo funkční rozlišování svátečního oděvu podle statutu nositele. – Ženy

i dívky nosily v polovině 19. stol. stejný typ vyztužených dýnkových čepců potažených nejrůznějšími látkami, zdobenými dracounem a aplikací, s úzkou skládanou krajkou kolem obličejce. Přes čelo se převazovala úzká černá sametka, zřejmě relikv vlnku (analogie s Plzeňskem). Čtvercová plena, zdobená hrubší bílou prolamovanou výšivkou, nahradila počátkem 19. stol. starší obdélnou *rouchu*. Od 30. let 19. stol. se stále častěji objevovaly kupované tištěné šátky užívané dívkami i ženami. Diference mezi svobodnými a vdanými se ve svátečním oděvu projevovaly spíš v preferování jiných barevných kombinací. Ženy dávaly přednost tmavším sukním s bílou, bíle vyšitou zástěrou se širokými horizontálními pásy (*cestami* a *silnicemi*), dívky měly

v oblíbě bílé prolamované sukně na růžové spodniče, převázané tmavší vzorovanou zástěrou. Starší sukně z počátku 19. stol. byly tmavé, polovlněné (*mezulánové kytle*) nebo vlněné, lemované pentlí. Později materiálů a barev přibývá. Oblíbeny byly sukně tibetové s květinovým vzorem (*Jiříkovo vidění*) i hedvábné. Živůtky (*lajblíky*) se s malým prodlíním přizpůsobovaly městské módě. Ve 20.–30. letech 19. stol., v době zvýšené linie pasu, sukně visely na vycpaných *honzicích* u živůtků. Tyto starší živůtky z tmavých vlněných látek, s vyztuženými zády, byly zdobeny krejčovskou výšivkou. Mladší, do pasu sahající *šněrovačky* se potahovaly lehčími pestřejšími materiály. Bralo se k nim pět až sedm sukní. Stejně se prodloužil